~~100~~

3/19

ऐतरयोपानिषदारंभः

3/14

(80)

श्रीगणेशायनमः॥श्रीशारदायेनमः॥ॐ॥अथमहाव्रतमिंद्रोवैवृत्रंहत्वामहानभवद्य-
॥१॥ न्महानभवत्तन्महाव्रतमभवत्तन्महाव्रतस्यमहाव्रतत्वंतदेतस्याह्नआज्यंकुर्यादितिहैकआहुरेक-
तिलेवस्थितंप्रवोदेवायाग्नयइतिराद्धिकामोविशोविशोवोअतिथिमितिपुष्टिकामःपुष्टिवै
विशःपुष्टिमान्भवतीत्यतिथिमितिपदंभवतिनेतत्कुर्यादित्याहुरीश्वरोतिथिरेवचरितोरु
कुहस्माहकुर्यादेवयोवैभवतियःश्रेष्ठतामश्नुतेसवाअतिथिर्भवतिनवाअसंतमातिथ्य-
याद्रियंतेतस्मादुकाममेवैतत्कुर्यात्सयद्येतत्कुर्यादाग्नेमहत्रवृत्रहंतममित्येतंतृचंप्रथमंकुर्या-
देतद्वाअहरीप्संतःसंवत्सरमासतेतआगच्छंतितएतेअनुष्टुप्शीर्षाणस्त्रयस्तृचाभवंतिब्र-
ह्मवैगायत्रीवागनुष्टुब्ब्रह्मणैवतद्वाचंसंदधात्यबोध्यग्निःसमिधाजनानामितिकीर्तिका-
मोहोताजनिष्टचेतनइतियशस्कामः॥१॥अग्निंनरोदीधितिभिररण्योरित्यन्नाद्यकामोग्नि-
र्वाअन्नादस्त्विरतरमिववाइतरेषाज्यंयन्निमागच्छंत्ययेहमुखतएवाग्निमागच्छतिमुखतोन्ना-
द्यमश्नुतेमुखतःपाप्मानमपहतेहस्तच्युतीजनयंतेतिजातवदेतस्माद्वाअर्कोयजमानोजायते

१

स्माज्जातवतानिचत्वारिछंदांसिभवंतिचतुष्पादोवैपशवःपशूनामवरुध्यैतानित्रीणिछंदांसिभवं-
तित्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषामेवलोकानामभिजित्यैतेद्वेछंदसीभवतःप्रतिष्ठायाएवद्विप्रति-
ष्ठोवैपुरुषश्चतुष्पादाःपशवोयजमानमेवतद्द्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतिताःपर-
मवचनेनपंचविंशतिर्भवंतिपंचविंशोवैपुरुषोदशहस्त्याअंगुलयोदशपाद्याद्वावूरूद्वौबा-
हूआत्मैवपंचविंशस्तमिममात्मानंपंचविंशंसंस्कुरुतेथोपंचविंशोवाएतदहःपंचविंशए-
तस्याह्नःस्तोमस्तत्समेनसमंप्रतिपद्यतेतस्माद्वाएवपंचविंशतिर्भवंतिताःस्त्रिःप्रथमयात्रि-
रुत्तमयैकपानत्रिंशन्न्यूनाक्षराविराण्न्यूनेवैरेतःसिच्यतेन्न्यूनेनप्राणान्न्यूनेन्नाद्यंप्रतिति-
तमेतेषांकामानामवरुध्याएतान्कामानवरुंधेयएवंवेदताअभिसंपद्यंतेबृहतींचविराजंच
छंदोयैतस्याह्नःसंपत्तामथोअनुष्टुभमनुष्टुब्वाएतानिस्याज्यानि॥२॥गायत्रंप्रउगंकुर्यादि-
त्याहुस्तेजोवैब्रह्मवर्चसंगायत्रीतेजस्वीब्रह्मवर्चसीभवतीत्योष्णिहंप्रउगंकुर्यादित्याहुरायु-
र्वाउष्णिगायुष्मान्भवतीत्यानुष्टुभंप्रउगंकुर्यादित्याहुःक्षत्रंवाअनुष्टुप्क्षत्रस्याप्त्याइतिवाहि

उ० तं प्रउगं कुर्यादित्याहुः श्रीर्वै विराट् श्रीमान्भवतीति पांक्तं प्रउगं कुर्यादित्याहुरन्नं वै पंक्तिरन्नव
२ न्भवतीति त्रैष्टुभं प्रउगं कुर्यादित्याहुर्वीर्यं वै त्रिष्टुब्वीर्यवान्भवतीति जागतं प्रउगं कुर्यादित्याहुर्जाग
ता वै पशवः पशुमान्भवतीति तदु गायत्रमेव कुर्याद्ब्रह्म वै गायत्री ब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म प्रति
पद्यते तदु माधुच्छंदसं मधु ह स्म वा ऋषिभ्यो मधुच्छंदाश्छंदति तन्मधुच्छंदसो मधुच्छंदस्त्वमथो अ
न्नं वै मधु सर्वं वै मधु सर्वे वै कामा मधु तद्यन्माधुच्छंदसं शंसति सर्वेषां कामानामवरुध्यै सर्वा
न्कामानवरुंधे य एवं वेद तद्धैकाहिकं रूपं समृद्धं यद्वा एतस्मिन्नहनि किंच किंच वारुणं क्रिय
ते त्यां त्या एव त्सां तिर्वै प्रतिष्ठैकाहः स्वां त्वामेव तत्प्रतिष्ठायामं ततः प्रतितिष्ठंति प्रतितिष्ठति य
एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति ॥ ३ ॥ वायवायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृता इत्युक्तत्त्वा अ
३ हर्वै यजमानाय चैदेवेभ्यश्चारं हास्मा एतदहर्भवति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसती
नि२ इंद्रवायू इमे सुता आयातमुप निष्कृतमिति प्रियद्वै निष्कृतं तत्संस्कृतमाहास्येंद्रवायू संस्कृतं गच्छतो य
एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति मित्रं हुवे पूतदक्षं धियं घृताचीं साधंतेति वाग्वै धीः

~~१००~~

3/19

एतरयोपनिषदारंभः

(80)

न

राहस्त्या अंगुलयो दश पाद्या द्वावूरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं संस्कुरु
तेथो पंचविंशो वा एतदहः पंचविंश एतस्याह्नः स्तोमस्तत्समेन समं प्रतिपद्यते तस्माद्ध एव पंचवि
शतिः सर्वं निभवंति ॥४॥ इत्यैतरेयके प्रथमोपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ आ त्वा रथं यथोतय इदं
वसो सुतमंध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरावैकाहिकौ रूपसमृद्धौ बहु वा एतस्मिन्नहनि कि
चकिंचवारणं क्रियते शांत्या एव शांतिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शांत्यामेव तत्प्रतिष्ठायामंततः प्रतिति
३ ष्ठंति प्रतितिष्ठति य एवं वेद यथो चैवं विद्वानेतद्धोता शंसती इन्द्र नेदीय एदिहि प्रसूतिरा शचीभि
र्यतउक्थिन इत्युक्थं वा एतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरच्छा वीरं नि
शिवीरवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं स्तुतिष्ठ ब्रह्मणस्पतेस्तुवीर्यमिति वीर्यवद्रूपसमृद्धमेतस्या
ह्नो रूपं प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्युक्थ्यमित्युक्थं वा एतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्या
ह्नो रूपमग्निर्नेता स वृत्रहेति वार्त्रघ्नमैंद्ररूपमैंद्रमेतदहरेतस्याह्नो रूपं त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतु
र्भूस्त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वेति वृषण्वद्वा इंद्रस्य रूपमैंद्रमेतदहरेतस्याह्नो रूपं पिन्वंत्यपोत्य

न्नमिहे विनयंति वाजिनमिति वाजिमद्वा इंद्रस्य रूपमैंद्रमेतदहरेतस्याह्नो रूपमथो उत्संदुहंति
स्तनयंतमक्षितमिति स्तनयद्वा इंद्रस्य रूपमैंद्रमेतदहरेतस्याह्नो रूपं प्र व इंद्राय बृहत इति
द्वे बृहत्तन्महन्महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं बृहदिंद्राय गायतेति यद्वै बृहत्तन्महन्महद्व
द्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं नकिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमदिति पर्यस्तवद्धोतिमद्रूपसमृ
द्धमेतस्याह्नो रूपं सर्वास्त्रिगाथान्कसति सर्वेषामह्नां माध्यंदिने सर्वेषामुक्थानां सर्वेषां पृष्ठानां
सर्वेषां शस्त्राणां सर्वेषां प्रउगाणां सर्वेषां सवनानां ॥५॥ असत्सु मे जरितः साभिवेगः सत्य
ध्वज मिति त्रिंशं सति स त्यं वा एतदहः सत्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं तदु वा सूक्तं ब्रह्मवेदसूक्तो
ब्रह्मेतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म प्रतिपद्यंते तदाहुर्यत्कस्माद्वासुक्रेणैतन्मरुत्वतीयं प्रतिपद्यतइ
३८ ति नह वा एतं न्यो वसुक्रान्मरुत्वतीयमुदयच्छत् न विव्याचेति तस्माद्वासुक्रेणैवैतन्मरुत्वती
यं प्रतिपद्यंते तदनिरुक्तं प्राजापत्यं शंसत्यनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै स पूर्वी रिंद्र मि
राहते नेद्वा रूपान्नप्रच्यवते पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति त्रिंशं सत्यं सगर्यं महि गृणानइंद्रेति

अ० महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंतद्भारद्वाजंभारद्वाजोहवाऋषीणामनूचानतमोदीर्घजीवित
मस्तपस्वितमआससएतेनसूक्तेनपाप्मानमपाहततद्यद्भारद्वाजंशंसतिपाप्मनोपहत्याअ
४ नूचानोदीर्घजीवीतपस्वीसानीतितस्माद्भारद्वाजंशंसतिकयाशुभासवयसःसनीडाइतिशं
सत्याशासतेप्रतिहर्यत्युक्थेत्युक्थंवाएतदहरुक्थस्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंतदुकयाशु
भीयमेतद्वैसंज्ञानंसंतनिसूक्तंयत्कयाशुभीयमेतेनहवाइन्द्रोगस्त्योमरुतस्तेसमजानतत
द्यत्कयाशुभीयंशंसतिसंज्ञात्याएवतद्धायुष्यंतद्योस्यप्रियस्यात्कुर्यादेवास्यकयाशुभीयं
मरुत्वांइन्द्रवृषभोरणायेतिशंसतीन्द्रवृषभइतिवृषण्वद्धाइन्द्रस्यरूपमैन्द्रमेतदहरेतस्याह्नो
रूपंतदुवैश्वामित्रंविश्वस्यहवैमित्रंविश्वामित्रआसविश्वंहास्मैमित्रंभवतियएवंवेदयेषांचै
वंविद्वानेतद्धोताशंसतिजनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायेतिनिविद्धानमेकाहिकंरूपसमृद्धंयद्वा
एतस्मिन्नहनिकिंचकिंचवारुणंक्रियतेशान्त्याएवशान्तिर्वैप्रतिष्ठैकाहःशान्त्यामेवैतत्प्रति
ष्ठायामन्ततःप्रतितिष्ठन्तिप्रतितिष्ठतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसतिताःपराग्वच

ताचीवाचमेवास्मिंस्तद्दधातियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसत्यश्विनायज्वरीरिषइत्यन्नं
वाइषोन्नाद्यस्यावरुध्याआयातंरुद्रवर्तनीइत्याहास्याश्विनौयज्ञंगच्छतोयएवंवेदयेषांचैवं
विद्वानेतद्धोताशंसतीन्द्रायाहिचित्रभानविन्द्रायाहिधियेषितइन्द्रायाहितूतुजानइत्याया
ह्यायाहीतिशंसत्याहास्येन्द्रोयज्ञंगच्छतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसत्योमास
श्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासआगतेत्याहास्यविश्वेदेवाहवंगच्छन्तियएवंवेदयेषांचैवंविद्वान
तद्धोताशंसतिदाश्वांसोदाशुषःसुतमितियदाहददुषोददुषःसुतमित्येवतदाहददतिहास्मै
तंकामंदेवायत्काममेतच्छंसतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसतिपावकानःसरस्वती
यज्ञंवष्टुधियावसुरितिवाग्वैधियावसुर्वाचमेवास्मिंस्तद्दधातियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धो
ताशंसतियज्ञंवष्ट्वितियदाहयज्ञंवहत्वित्येवतदाहताःपराग्वचनेनैकविंशतिर्भवन्त्येकविंशो
यंपुरुषोदशहस्त्याअङ्गुलयोदशपाद्याआत्मैकविंशस्तमिममात्मानमेकविंशंसंस्कुरु
तेताःस्त्रिःप्रथमयात्रिरुत्तमयापञ्चविंशतिर्भवन्तिपञ्चविंशआत्मापञ्चविंशःप्रजापतिर्द

अ० वंद्युभयेषांपशूनामाप्त्यैदार्व्यःस्युर्दार्वोवाउषधीनामपहतपाप्मातस्माद्दार्व्यःस्युः ॥३॥ अरत्निमा
त्रउपरिभूमेःप्रेंखस्यादित्याहुरेतावतावैस्वर्गालोकाःसम्मिताइतितन्नादृत्यंप्रादेशमात्रेस्या
दित्याहुरेतावतावैप्राणाःसम्मिताइतितन्नादृत्यंमुष्टिमात्रेस्यादेतावतावैसर्वमन्नाद्यंक्रिय
५ तएतावतासर्वमन्नाद्यमभिपन्नंतस्मान्मुष्टिमात्रएवस्यात्पुरस्तात्प्रत्यंचंप्रेंखमधिरोहेदित्याहु
रेतस्यरूपेणयएषतपतिपुरस्ताद्ध्येषइमांल्लोकान्प्रत्यङ्ङधिरोहतीतितन्नादृत्यंतिर्यंचमधि
रोहेदित्याहुस्तिर्यंचंवाअश्वमधिरोहंतितेनोसर्वान्कामानवाप्नवामेतितन्नादृत्यमन्वंचमधि
रोहेदित्याहुरन्वंचंवैनावमधिरोहंतिनौर्वैषास्वर्ग्यायत्प्रेंखइतितस्मादन्वंचमेवाधिरोहेत्कु
बुकेनोपस्पृश्योलूकोहैवंवृक्षमाधिरोहतिसउवयसामन्नादतमइतितस्मात्कुबुकेनोपस्पृश्योद्बाहु
भ्यामधिरोहेदेवंरूपेणोवयसामितिविज्ञातएववृक्षंसउदयसांवीर्यवत्तमइतितस्माद्बाहुभ्याम
धिरोहेदस्यैपादन्नोछिंद्यान्नेदस्यैप्रतिष्ठायाउछिद्याइतिप्रेंखंहोताधिरोहत्यौदुंबरीमासंदीमु
द्गातावर्षावैप्रेंखोयोषासंदीतन्मिथुनंमिथुनमेवतदुक्थस्यमुखेकरोतिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयाप

शुभिर्यएवंवेदाथान्नैवैप्रेंखःश्रीरासंद्यन्नंचैवतच्छ्रियंचान्वधिरोहतोवृसीर्होत्रकाःसमधिरोहंति
सब्रह्मकाःसमुत्स्वप्यवाओषधिवनस्पतयःफलंगृह्णंतितद्यदेतस्मिन्नहनिसर्वेहोत्राःसमधिरोहं
तीषमेवतदूर्जमन्नाद्यमधिरोहंत्यूर्जोन्नाद्यस्यावरुद्ध्यैवषट्कृत्यावरोहेदित्याहुस्तत्तन्नादृत्य
मकृतावैसापचितिर्यामपरस्यतेकरोतिनिग्रह्यभक्षमवरोहेदित्याहुस्तत्तन्नादृत्यमकृतावैसाप
चितिर्यामभ्युद्यत्यकरोतिप्रतिख्यायभक्षमवरोहेदेषावाअपचितिर्यांपरस्यतेकरोतितस्मात्प्र
तिख्यायैवभक्षमवरोहेत्प्राङवरोहेत्प्राग्वैदेवरेतःसंप्रजायतेतस्मात्प्राङवरोहेदवरोहेत् ॥४॥
॥ इत्यैतरेयकप्रथमोपनिषत्कद्वितीयोध्यायः ॥ ॥ हिंकारेणेतदहःप्रतिपद्यतेत्याहुर्ब्रह्मवैहिंका
रोब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणेवतद्ब्रह्मप्रतिपद्यतेयएवंवेदयदेवहिंकारेणप्रतिपद्यता ३ इ । वृषावैहिंका
रोयोषर्कतन्मिथुनंमिथुनमेवतदुक्थस्यमुखेकरोतिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदय
देवहिंकारेणप्रतिपद्यता ३ इ । यथावाअभ्रिरेवंब्रह्मणोहिंकारोयदेकिंचाभ्रियाभिनितस्त्यस्य
श्येवेनत्स्तृणस्यैवंयंकामंकामयतेहिंकारेणास्येवेनंतृणत्तियएवंवेदयदेवहिंकारेणप्रतिपद्यता

आ. उद्गा।वाचोवाएषाव्याहृतिर्दैव्यैचमानुष्यैचयद्धिंकारःसयद्धिंकृत्यप्रतिपद्यतेवाचमेवतदुभावर्त्तयति
दैवींचमानुषींच॥१॥तदाहुःकेतस्याहुःप्रतिपदितिमनश्चवाक्चेतिब्रूयात्सर्वेवान्यस्मिन्कामाःश्रिताः
६ सर्वानन्याकामान्दुहेमनसिवैसर्वेकामाःश्रितामनसाहिसर्वान्कामान्ध्यायतिसर्वेह्यस्मिन्कामाः
श्रयंतेयएवंवेदवाग्येसर्वान्कामान्दुहेवाचाहिसर्वान्कामान्वदतिसर्वान्हास्मैकामान्वाग्दुहेयएवंवे
दतदाहुर्नैतदहर्ऋचानयजुषानसाम्नाप्रत्यक्षात्प्रतिपद्येतनर्चानयजुषानसाम्नेत्यादिलितदेता
एवव्याहृतीःपुरस्ताज्जुहुयाद्भूर्भुवःस्वरित्येतावाव्याहृतयइमेत्रयोवेदाभूरित्येवऋग्वेदोभुवइतियजु
र्वेदःस्वरितिसामवेदस्तन्नर्चानयजुषानसाम्नाप्रत्यक्षात्प्रतिपद्यतेनर्चानयजुषानसाम्नएति
२॥तदितिप्रतिपद्येतत्तदितिवाअन्नमन्नमेवतदभिप्रतिपद्यतएतांवावप्रजापतिःप्रथमांवाचं
व्याहरदेकाक्षरद्व्यक्षरांततेतितातेतितथैवैतत्कुमारःप्रथमवादीवाचंव्याहरत्येकाक्षरद्व्यक्षरांतते
तितातेतितयैवतत्तनवत्यावाचाप्रतिपद्यतेतदुक्तमृषिणाबृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्रमितिह्येवप्रथ
मंवाचोअग्रंयत्प्रैरतनामधेयंदधानाइतिवाचाहिनामधेयानिधीयंतेयदेषांश्रेष्ठंयदरिप्रमासीदि

तेनसप्तनवतिर्भवंतिसायानवतिस्त्रिस्त्रिंशास्तास्त्रिंशत्त्रिंशिन्योविराजोथयाःसप्ततियंतियेवैषाप्रशंसा
सास्यसर्वस्याएवमात्रिःप्रथमयात्रिरुत्तमयैकरात्रंभवतिपंचांगुलपश्चात्तुष्यवद्धिकक्षसी
देभ्यांश्मश्रुभ्यांसफलकंचसापंचविंशतिःपंचविंशानीतराणिछंगानितकृतमात्मैकरात्रंतमो
पक्वंततदायुरिंद्रियंवीर्यंतेजोयजमानएकरात्रंतमआयुषीद्रियेवीर्येतेजसिप्रतिष्ठितस्त्वास्त्रि
ष्टुभमभिसंपद्यंतेत्रैष्टुभोहिमध्यंदिनः॥४॥तदाहुःकिंप्रेंखस्यप्रेंखत्वमित्ययंवैप्रेंखोयोयंपवत
एषह्येषुलोकेषुप्रेंखतइतितत्प्रेंखस्यप्रेंखत्वमेकंफलकंस्यादित्याहुरेकधाह्येवायंवायुःप
वतेस्यरूपेणेतितत्तन्नादृत्यंत्रीणिफलकानिस्युरित्याहुस्त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषांरूपेणे
तितत्तन्नादृत्यंद्वेएवस्यातांद्वौवाइमौलोकावद्धातमाविवदद्दृश्येतेयदेनेअंतरेणतदाकाशःसोंतरि
क्षलोकस्तस्माद्द्वेएवस्यातांमौदुंबरेस्यातामूर्ग्वाअन्नाद्यमुदुंबरऊर्जोन्नाद्यस्यावरुध्येमध्यत
उद्धृतेस्यातांमध्यतोवैप्रजाअन्नंधिनोतिमध्यतएवतदन्नाद्यस्ययजमानंदधात्युभयोरज्जवो
भवंतिदक्षिणाश्चसव्याश्चदक्षिणावाएकेषांपशूनांरज्जवःसव्याएकेषांतद्युभयोरज्जवोस

अ जमित्यस्यैव शरीरीदं यं छंदोमयीत्येवैतदाह तस्य यान्यष्टावक्षराणि सा गायत्री यान्येकादशाक्षराणि त्रिष्टुब्यानि
७ द्वादशाक्षराणि सा जगत्यथ यानि दश सा विराड् दशिन्येषु त्रिष्टु छंदस्सु प्रतिष्ठिता पुरुष इति त्र्यक्षरं स उ विराड्ये
तानि वाव सर्वाणि छंदांसि यान्येतानि विराट् चतुर्थान्येवमु ह वा एवं विदुष एतदहः सर्वैश्छंदोभिः प्रति
पन्नं भवति ॥४॥ तानदेन विहरति पुरुषो वै नदस्तस्मात्पुरुषो वदन्सर्वः संनदतीव नदं व ओदतीनामि
ती॰ आपो वा ओदत्यो या दिव्यास्ता हीदं सर्वमुंदत्यापो वा ओदत्यो यामुख्यास्ता हीदं सर्वमन्नाद्यमुंद
ति नदं योयुवतीनामिती॰ आपो वा वं योयुवत्यो या अंतरिक्ष्यास्ता हि पोप्लूयंत इव आपो वा वं योयुवत्यो
याः स्विदते ता हि सनीस्तंप्यत इव पतिं वो अघ्न्यानामिती॰ आपो वा अघ्न्या या अग्नेर्धूमाज्जायंत
आपो वा अघ्न्या याः शिश्नात्प्रसृज्यंते धेनूनामिषुध्यसीती॰ आपो वाव धेनवस्ता हीदं सर्वं धिन्वं
तीषुध्यसीति यदाह पतीयसीत्येवैतदाह त्रिष्टुभं चानुष्टुभं च विहरति शर्वा वै त्रिष्टुब्योषानुष्टुप्तन्मिथु
नं तस्मादपि पुरुषो जायां वित्वा कृत्स्नतरमिवात्मानं मन्यते तासां त्रिः प्रथमया पंचविंशतिर्भवंति
पंचविंश आत्मा पंचविंशः प्रजापतिर्दश हस्त्या अंगुलयो दश पाद्या द्वावूरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंश

४ तां स्तुते कीर्तिं मघवन्महित्वेति महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं४
स्तमिमं मात्मानं पंचविंशं संस्कुरुते यो पंचविंशं वा एतदहः पंचविंशा एतस्याह्नः स्तोमस्तत्समेन समं प्र
तिपद्यते तस्माद्वे एव पंचविंशतिर्भवंति ॥५॥१९॥ तदिति प्रतिपद्येत॰ एतत्तदुक्थं भवति॰ इति पूर्वस्त्व
नीयम् ॥६॥१९॥ तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति प्रतिपद्येत यद्वै ज्येष्ठं तन्महन्महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्य
ह्नो रूपं भूयद्दादर्ध वीर्यायेति वीर्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं तृणा मुत्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिसु
र्थं वा एतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं न्यूनाक्षरेण प्रथमे पदे विहरति न्यूने वै रेतः सिच्यते न्यू
नं प्राणान्न्यूनेन्नाद्यं प्रतिष्ठितमेतेषां कामानामवरुध्याप ता न्कामानवरुंधे य एवं वेद द्वेदशाक्षरे भ
दश वत उभयोरन्नाद्ययोरुपाप्त्यै यच्च पद्वद्यच्चापादकमित्यथाष्टादशाक्षराणि भवंति यानि
दश तान्येव प्राणा आत्मैव दशमः सात्मनः संस्कृतिरष्टावष्टाउ यं ते श्रुतेय यत्कामयते य एवं वेद ॥७॥
तानदेन विहरति प्राणो वै नदस्तस्मात्प्राणो नदन्सर्वः संनदतीव नदं व ओदतीनामिती॰ ॥७॥ उष्णिग
क्षरैर्भवत्यनुष्टुप्पादेनायुर्वा उष्णिग्वागनुष्टुप्तदस्मिन्नायुश्च वाचं च दधाति तासां त्रिः प्रथमया
पंचविंशतिर्भवंति पंचविंश आत्मा पंचविंशः प्रजापतिर्दश हस्त्या अंगुलयो दश पाद्या द्वाऊरू द्वौ बाहू

अ· आत्मैवपंचविंशस्तमिममात्मानंपंचविंशंसंस्कुरुतेयोपंचविंशोवाएतदहःपंचविंशएतस्याह्नःस्तोमस्तस्
मिनस्समंप्रतिपद्यतेतस्माद्वेएवपंचविंशतिर्भवंतीत्यध्यात्मंपंचविंशोप्याधिदेवतंचक्षुःश्रोत्रंमनोवा
८ क्प्राणस्तएताःपंचदेवताइमंविष्टाःपुरुषंपंचोहैवैतादेवताअयंविष्टःपुरुषःसोत्रालोमभ्यआन
खेभ्यःसर्वःसांगआप्यतेतस्मात्सर्वाणिभूतान्यापिपीलिकाभ्यआप्ताइत्येवजायंतेतदुहर्षिणास
हस्रधापंचदशान्युक्थेतिपंचहिदशैताभवंतियावद्द्यावापृथिवीतावदित्तदितियावतीवैद्यावापृथि
वीतावानात्मासहस्रधामहिमानःसहस्रमित्युक्थान्येवतदनुमदतिमहयतियावद्ब्रह्मविष्ठितंतावतीवा
गितियत्रह्यकचब्रह्मतद्वाग्यत्रवावाक्तद्वाब्रह्मेत्येतत्तदुक्तंभवत्येषांवाएषांसूक्तानांनवर्चंप्रथमंन
ववैप्राणाःप्राणानांक्लृप्त्यैषडुक्थंचंभवतिषड्वाऋतवऋतूनामाप्त्यैपंचर्चंभवतिपंचपदापंक्तिःपंक्तिर्वाअ
न्नमन्नाद्यस्यावरुध्यैतत्त्र्योभवतित्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषामेवलोकानामभिजित्यैतानिसंप
द्यंतेबृहतीछंदोमतंदेवलोकमेषआत्मैवब्रुहेवैवंविदेतयैवसंपदाम्‌तंमेवात्मानमभिसंभवतिसंभ
वति॥८॥ ॥इतिप्रथमोपनिषत्कल्तृतीयोध्यायः॥ ॥अथस्वद्दोहाःप्राणोवैस्वद्दोहाःप्राणेनपर्वा

वं २

त्येतद्धैवश्रेष्ठमेतदक्षिप्रंप्रेणानेदंषोनिहितंगुहाविरितीदमुहगुहाध्यात्ममिमादेवताअदउआविराधिदे
रा वतमित्येतदुक्तंभवति॥२॥तदिदासभुवनेषुज्येष्ठमितिनिप्रतिपद्यतएतद्वौभुवनेषुज्येष्ठंयतोजज्ञउग्रस्त्वे
षन्नृम्णाइत्यतोह्येषजातउग्रस्त्वेषन्नृम्णासद्योजज्ञानोनिरिणातिशत्रूनितिसद्योह्येषजातःपाप्मानम
पाहतानुयंविश्वेमदंत्यूमाइतिभूतानिवैविश्वऊमास्तएनमनुमदंत्युदगादुदगादितिवावृधानःशव
साभूर्योजाइत्येषवैवावृधानःशवसाभूर्योजाःशत्रुर्दासायभियसंदधातीतिसर्वंह्येतस्माद्बिभाय
व्यनच्चव्यनच्चसस्नीतियच्चप्राणियच्चाप्राणकमित्येवतदाहसंतेनवंतप्रभृतामदेषुइतिनवसर्वंवेश
इत्येवतदाहत्वेक्रतुमपिवृंजंतिविश्वइतित्वयीमानिसर्वाणिभूतानिसर्वाणिमनांसिसर्वेक्रतवोपिवृं
जंतीत्येवतदाहद्विर्यदेतेत्रिर्भवंत्यूमाइतिद्वौवैसंतौमिथुनौप्रजायेतेप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभि
र्यएवंवेदस्वादोःस्वादीयःस्वादुनासृजासमितिमिथुनंवैस्वादुप्रजास्वादुमिथुनेनैवतत्प्रजांसंसृजत्
दःसुमधुमधुनाभियोधीरितिमिथुनंवैमधुप्रजामधुमिथुनेनैवतत्प्रजामभियुध्यतितदुक्तमृषि
णास्वांयत्तनूंतन्वामैरयतेत्यस्यांशारीरीयामिमांछंदोमयीमित्येवतदाहाथोतनूरेवतन्वोअस्तुभेष

अ॰ भवंतिसंपातएवकामानामभ्याप्त्यैप्रतिष्ठित्याअन्नाद्यायपंक्तिस्थाऊनातिरिक्ताभवंतोवृषावैबृह
द्योषारथंतरमतिरिक्तंवैपुंसोन्यूनंस्त्रियैतस्माद्ऊनातिरिक्ताभवंतोथोएकेनहवैपत्रेणसुपर्णस्यो
६ त्तरःपक्षोज्यायांस्तस्मादेकयर्चोत्तरःपक्षोभूयान्भवत्यथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनप
र्वाणिसंदधात्यथातःपुच्छंताएकविंशतिर्द्विपदाभवंत्येकविंशतिर्हीमानिप्रत्यंचिसुपर्णस्यपत्राणि
भवंत्यथोएकविंशोवैस्तोमानांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठापुच्छंवयसांद्वाविंशींशंसतिप्रतिष्ठयोरेवतद्रू
पंक्रियतेतस्मात्सर्वाणिवयांसिपुच्छेनप्रतितिष्ठंतिपुच्छेनैवप्रतिष्ठायोत्पतंतिप्रतिष्ठाहिपुच्छंस
५ सं एषद्वाभ्यांद्वात्रिंशीभ्यांविराड्भ्यामनयोर्द्वाविंश्योर्द्विपदयोरयंपुरुषःप्रतिष्ठितस्तस्ययत्सुपर्णरूपं
तदस्यकामानामाप्त्याअथयत्पुरुषरूपंतदस्यश्रियैयशसेन्नाद्यायापचित्याअथधाय्या
अथसूददोहावृषावैसूददोहायोषाधाय्यातदुभयतःसूददोहसाधाय्यांपरिशंसतितस्माद्द्यो
रेतःसिक्तंसदेकतामेवाप्यतियोषामेवाभ्यतआजानाद्धियोषातःप्रजातातस्मादेनामत्रशंसति
॥गायत्रीतृचाशीतिंशंसत्ययंवैलोकोगायत्रीतृचाशीतिर्यदवास्मिंल्लोकेयशोयन्महोयन्मिथुनं

अथसूददोहा

यदन्नाद्यंयापचितिस्तदश्नवैतदाप्नवानितदवरुंधेतन्मेसदित्यथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्रा
णेनेमंलोकंसंतनोतिबार्हतीतृचाशीतिंशंसत्यंतरिक्षलोकोवैबार्हतीतृचाशीतिर्यदंतरिक्षलो
केयशोयन्महोयन्मिथुनंयदन्नाद्यंयापचितिस्तदश्नवैतदाप्नवानितदवरुंधेतन्मेसदित्यथसूद
दोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनांतरिक्षलोकंसंतनोत्यौष्णिहीतृचाशीतिंशंसत्यसौवैलोकऔ
ष्णिहीतृचाशीतिर्यदवामुष्मिंल्लोकेयशोयन्महोयन्मिथुनंयदन्नाद्यंयापचितिर्यदेवानांदेवतं
तदश्नवैतदाप्नवानितदवरुंधेतन्मेसदित्यथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनामुंलोकंसं
तनोतिसंतनोति॥४॥ इत्युपनिषत्सुचतुर्थोध्यायः॥ ॥वशांशंसतिवशोमइदंसर्वमसदितिताए
कविंशतिर्भवंत्येकविंशतिर्हिताअंतरुदरेविकृतयोथोएकविंशोवैस्तोमानांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठोद
रमन्नाद्यानांताविराट्छंदसोभवंतिविराड्विवाअंतस्त्यमणीयइवचस्थवीयइवचताःप्रणावं
छंदस्कारंयथापपादंशंसतियथापपादमिववाअंतस्त्यंह्रसीयइवचद्राघीयइवचाथसूददो
हाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनपर्वाणिसंदधातिनामत्रोत्सृजतिद्वादशाकलःशस्त्वाद्वादशविधा

अ० वाइमेप्राणाःसप्तशीर्षण्यौद्वौस्तन्यौद्वयोर्वावोअवेप्राणाआप्यंतेत्रसंतिष्ठंतेतस्मादेनामजोस्यजगतीध्वायीषु
१० वसुनइत्येंद्राग्नाऊरूऊर्वष्ठीवप्रतिष्ठिताःषट्पदाभवंतिप्रतिष्ठायाएवद्विप्रतिष्ठोवैपुरुषश्चतुष्पादाःपश
वोयजमानमेवतद्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतिद्वितीयासप्तपदाभवंतितांगायत्रीचानुष्टु
बकरोतिब्रह्मवैगायत्रीवागनुष्टुब्ब्रह्मणैवतद्वाचंसंदधातित्रिष्टुभमंततःशंसतिवीर्यंवैत्रिष्टुब्वीर्येणैवत
त्पशून्परिगच्छतितस्मात्सर्वावीर्यमनूपतिष्ठंतईयंतोचेवास्तुवानेच॥२०॥प्रवोमहेमंदमानायांध
सइत्येंद्रंनिष्केवल्यनिविदंदधातित्र्यक्षाच्छवतदात्मन्वीर्यंधत्तेतास्त्रिष्टुप्जगत्योभवंतितदाहुर्यथक
स्मात्त्रिष्टुप्जगतीषुनिविदंदधातीतिनह्वाएतस्याद्भएकंछंदोनिविदंदाधारनविष्याचेतितस्मात्त्रि
द ष्टुब्जगतीषुनिविदंदधातितदेतहस्त्रिनिविल्कंविधाहइशानिविद्वालरिवल्यानिविस्त्रिविंदेवनिविदेवमे
नश्रिनिविल्कंविद्यादथसूक्तेवनेनवायोन्यथाशिचाकन्याजातएवप्रथमोमनस्यानितितयोरस्यंत्नेस
मस्ययदसम्नानीषाहस्यन्नाघस्यावरुध्याअथावपनंमेतअंतरेऐंद्राणांदशतीनांत्रिष्टुब्जगतीनांद्वह
तीसंपन्नानांयावतीरावपंतेतावत्यूर्द्ध्वमायुषोवर्षाणिजीवंत्येतेनहैवावपनेनायुराप्यंतप्रजांमेपशवोज्जु

णिसंदधात्यथातोग्रीवास्तास्त्राचक्षतेयथाच्छंदसमुष्णिहइत्यथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनप
र्वाणिसंदधात्यथातःशिरस्तद्गायत्रीषुभवत्यग्रंवैछंदसांगायत्र्यग्रमंगानांशिरस्तदैकवतीषुभवत्यग्नि द
र्वाअर्कस्तानवभवंतिनवकपालंवैशिरोदशमीत्रांसतिलक्केशादइत्येवसाभवत्यथोस्तोमातिरा
त्रलायाएवतोत्रिवृत्स्तोमोभवतोगायत्रंचछंदएतयोर्वैस्तोमछंदसोःप्रजापतिमनुसर्वमिदंप्रजा
यतेयदिदंकिंचप्रजात्येप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदाथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेन
पर्वाणिसंदधात्यथातोविजवस्ताविराजोभवंतितस्मात्पुरुषःपुरुषमाहविवाअस्मात्पुराज
सिग्रीवावेध्यारयसीतिस्तभमानंवापद्वादुताःसंबाल्कृतमाःसत्यान्नतमांप्रत्यच्चंतेन्नंद्विवि
राळन्नमुवीर्यमथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनपर्वाणिसंदधाति॥१॥अथातोदक्षिणः
पक्षःसोयंलोकःसोयमग्निःसावाक्तद्रथंतरंसवसिष्ठस्तच्छतंतानिषड्वींशानिभवंतिसंपात
एवकामानामभ्याप्त्यैप्रतिष्ठित्याअन्नाद्यायपंक्तिरथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनपर्वा
णिसंदधात्यथातउत्तरःपक्षस्सोसौलोकःसोसावादित्यस्तन्मनस्तद्बृहत्सभरद्वाजस्तच्छतंतानिषड्वींशानि

अ. रितिद्यावापृथिवीयंसमानोदर्कंसमानोदर्कंवाएतदहस्तस्याह्नोरूपमनश्वोजातोअनभीशुरुक्थ्यइत्यार्भ
११ वंरथस्त्रिचक्रइतिपदेतन्त्रिवृत्तदंतोवैत्रिवदेतएतदहस्तस्याह्नोरूपमस्यवामस्यपलितस्यहोतुरिति
वैश्वदेवंबहुरूपंबहुरूपंवाएतदहस्तस्याह्नोरूपंगौरीर्मिमायसलिलानितक्षतीत्येतदंतमानोभद्रा
क्रतवोयंतुविश्वतइतिवैश्वदेवंनिविद्धानमेकाहिकंरूपसमृद्धंबहुवाएतस्मिन्नहनिकिंचकिंचवार
णंक्रियतेशांत्याएववशांतिर्वैप्रतिष्ठैकाहःशांत्यामेवतत्प्रतिष्ठायामंततःप्रतितिष्ठंतिप्रतितिष्ठतिय
एवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसतिवैश्वानरायधिषणामृतावृधइत्याग्निमारुतस्यप्रतिपदंतोवैधि
षणांतएतदहस्तस्याह्नोरूपंप्रयज्यवोमरुतोभ्राजदृष्टयइत्याग्निमारुतंसमानोदर्कंसमानोदर्कंवाएत
दहस्तस्याह्नोरूपंजातवेदसेसुनवामसोममितिजातवेदस्यांपुरस्तात्सूक्तस्यशंसतिस्वस्त्ययनंवै
जातवेदस्याःस्वस्तितायैस्वस्त्ययनमेवतत्कुरुतइमंस्तोममर्हतेजातवेदसइति[illegible]इतिजातवे
दस्यंसमानोदर्कंसमानोदर्कंवाएतदहस्तस्याह्नोरूपमह्नोरूपम्॥२२॥ ॥इतिप्रथमारण्यकेपंचमोऽ

एषपंथाएतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यंतस्मान्नप्रमाद्येत्तन्नातीयान्नह्यत्यायन्पूर्वेयेऽत्यायंस्तेपराबभूवुस्तदुक्त
मृषिणाप्रजाहतिस्रोअत्यायमीयुर्न्यन्याअर्कमभितोविविश्रेबृहद्धतस्थौभुवनेष्वंतःपवमानोहरि
तआविवेशेतिप्रजाहतिस्रोअत्यायमीयुरितियावैताइमाःप्रजास्तिस्रोअत्यायमायंस्तानीमानि
वयांसिवंगावगधाश्चेरपादान्यन्याअर्कमभितोविविश्रइतिताइमाःप्रजाअर्कमभितोनिविष्टाइम
मेवाग्निंबृहद्धतस्थौभुवनेष्वंतरित्यदउएवबृहद्भुवनेष्वंतरसावादित्यःपवमानोहरितआविवेशे
तिवायुरेवपवमानोदिशोहरितआविष्टः॥१॥उक्थमुक्थमितिवैप्रजावदंतितदिदमेवोक्थमियमे
वपृथिवीतोहीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंचतस्याग्निरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेंतरिक्षमे
वोक्थमंतरिक्षंवाअनुपतयंत्यंतरिक्षमनुधावयंतितस्यवायुरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेनहीदंसर्वमश्नु
तेसावेवद्यौरुक्थममुतःप्रदानाद्धीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंचतस्यासावादित्योऽर्कोऽन्नमशीतयोऽन्ने
नहीदंसर्वमश्नुतइत्यधिदैवतमथाध्यात्मंपुरुषएवोक्थमयमेवमहान्प्रजापतिरहमुक्थमस्मीति
विद्यात्तस्यमुखमेवोक्थंमस्मीतिविद्यात्तस्यमुखमेवोक्थंयथापृथिवीतथातस्यवागर्कोऽन्नमशी
तयोऽन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेनासिकेएवोक्थंयथांतरिक्षंतथातस्यप्राणोऽर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेनहीदं

अ. दंसर्वमश्नुते नासिके तदेतदृग्भस्य विष्टपंयदेतन्नासिकायेविनतमिवललाटमेवोक्थंयथाह्योस्त
११ थातस्य चक्षुरर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुते समानमश्नीतयोध्यात्मंचाधिदैवतंचान्ने
वान्नेनहीमानिसर्वाणिभूतानिसमनंतीति ॥१॥ अन्नेनेमंलोकंजयत्यन्नेनामुंतस्मात्समानम
१२ श्नीतयोध्यात्मंचाधिदैवतंचान्नमेवतदिदमन्नमन्नादमियमेवपृथिवीलोहीदंसर्वमुत्तिष्ठति
यदिदंकिंचयद्धकिंचेदंप्रेत्ती २२ । तदसौसर्वमत्तियदुकिंचातःप्रेतीति तदियंसर्वमत्तिसर्वमि
त्याद्यात्त्रात्ताहवाआद्योभवतिनतस्येशेयन्नाद्याघंदेनंनाघ्नुः ॥२॥ अथातोरेतसःसृष्टिःप्र
जापतेर्वैरेतोदेवादेवानांरेतोवर्षंवर्षस्यरेतओषधयओषधीनांरेतोन्नमन्नस्यरेतोरेतोरेत
सोरेतःप्रजाःप्रजानांरेतोहृदयंहृदयस्यरेतोमनोमनसोरेतोवाग्वाचोरेतःकर्मतदिदंकर्मकृ
तमयंपुरुषोब्रह्मणोलोकःसइरामयोपइरामयस्तस्माद्धिरण्मयोहिरण्मयोहवाअमुष्मिं
ल्लोकेसंभवतिहिरण्मयःसर्वेभ्योभूतेभ्योददृशेयएवंवेद ॥३॥ तंप्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरु
षंयत्प्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंतस्मात्प्रपदेतस्मात्प्रपदेइत्याचक्षतेशफाःखुराइत्य

यन्नितिखिवसृजनीयमनुब्रूयात्इतिनार्क्ष्येणत्वास्तिस्वस्त्ययनंवैतार्क्ष्यःस्वस्तितायैस्वस्त्ययनमेवतत्कुरुतेतैलक
परांस्मिन्सप्यैकधेदंसर्वमसानीत्यथोसर्वोछंदस्कृतिमाप्नवानीतीदंविश्वाअर्वीदृधन्नितिपदानुषंगास्तान्स
मानुषजतिसप्तवैशीर्षन्प्राणाःशीर्षन्नेवतत्प्राणान्दधात्यष्टमीनानुषजतिवागष्टमीनेन्मेवाक्प्राणैरनुष
क्तासदितितस्मादुसावाक्सर्वमानायतनाप्राणैःसंततानुषक्ताविराजंतोसत्यन्नंवैविराजोन्नाद्यस्यावरु
ध्यैवासिष्ठेनपरिदधातिवसिष्ठोसानीत्यथक्षोमिमहउग्रायवाहइतिमहद्वत्यात्तपसमृद्धयाधुनीवाल्ये
नवाजयन्नधाय्यीत्येतोवेधूनंतएतदहरेतस्याह्नोरूपमिंद्रत्वायमर्क्कइद्देवसूनाभिस्यर्क्कवत्यात्तपसमृद्ध
यादिवीवद्यामधिनःश्रोमतंधाइतिपत्रहक्कृचब्रह्मण्यावाग्रुघेतेतद्धास्यकीर्तिर्भवतियत्रैवंविद्वानेतया
परिदधातितस्मादेवैविद्वानेतयैवपरिदध्यात् ॥ ॥ तत्सवितुर्वृणीमहेद्यानोदेवसवितरितिवैश्वदेव
स्यप्रतिपदनुचरौवैकाहिकौतृपसमृद्धौबद्धवाएतस्मिन्नहनिकिंचकिंचवारुणंक्रियतेशांत्याएवशांति
र्वैप्रतिष्ठैकाहःशांत्यामेवतत्प्रतिष्ठायामंततःप्रतितिष्ठंतिप्रतितिष्ठतिसियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धो
ताशंसतितद्देवस्यसवितुर्वार्यंमहदितिसावित्रमंतोवैमहद्वंतएतदहरेतस्याह्नोरूपंकृतानापृथिवीकृतनापचाया

अ०
१२

प्राविशत्तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थं ॥ प्राण एव प्राण उक्थमित्येव विद्यात्तं दे
वा अब्रुवंस्त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वमसि तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसीति तदप्येतदृषिणोक्तं त्वमस्मा
कं तव स्मसीति ॥५॥ तं देवाः प्राणयंत स प्रणीतः प्रातायत प्रातायीति ॥ तत्प्रातरभवत्समागादि
ति तत्सायमभवदहरेव प्राणो रात्रिरपानो वागग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चंद्रमा मनो दिशः श्रो
त्रं स एष प्रहितां संयोगोऽध्यात्ममिमा देवता अदउ आविरधिदैवतमित्येतत्तदुक्तं भवत्यहद्
स्मवेलद्धिवानाहहिरण्यदन्वेदो न तस्येशे यंमत्यं न दभ्नुरिति प्रहितां वा अहमध्यात्मं संयोगं
नि विशं वेदेतद्धतदनीशाना नि ह वा अस्मै भूतानि बलिं हरंति य एवं वेद तत्सत्यं सदिति प्राणा
स्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यस्तदेतत्त्रिवृत्त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति स यदि ह वा
अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्सत्यस्य सत्यत्वं वेद ॥६॥ तस्य वाक् तंतिर्ना १
मानि दामानि तदस्येदं वाचा तंत्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामनी ॥ सर्वं वाचाभिवद
ति वहंति ह वा एनं तंतिसंबद्धा य एवं वेद ॥ तस्योष्णिग्लोमानि त्वग्गायत्री त्रिष्टुम्मांसमनुष्टुप्स्नावा

कस्थां२ न्यस्थि जगती पंक्तिर्मज्जा प्राणो बृहती स छंदोभिश्छन्नो यच्छंदोभिश्छन्नस्तस्माच्छंदोसीत्याचक्षते
छादयंति ह वा एनं छंदांसि पापात्कर्मणो यस्यां कस्यांचिद्दिशि कामयते य एवमेतच्छंदसां छंदस्त्वं वेद तदु
क्तमृषिणाऽपश्यं गोपामित्येष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायत्यनिपद्यमानमिति न ह्येष कदाचन सं
विशत्या च परा च पथिभिश्चरंतमित्या च ह्येष परा च पथिभिश्चरति स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान
इति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वसान आवरीवर्ति भुवनेष्वंतरित्येष ह्यंतर्भुवनेष्वा
वरीवर्त्यधो आरतासावतासो न कर्तृभिरिति सर्वं हीदं प्राणेनावृतं सोयमाकाशः प्राणेन बृहत्या
विष्टब्धस्तद्यथायमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्ध एवं सर्वाणि भूतान्यापिपीलिकाभ्यः प्राणेन
बृहत्या विष्टब्धानीत्येवं विद्यात् ॥७॥ अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य तस्य वाचा सृष्टे पृथिवी चा
ग्निश्चास्यामोषधयो जायंतेऽग्निरेना स्वदयतीदमाहरतेदमाहरतेत्येवमेतौ वाचं पितरं परिच
रतः पृथिवी चाग्निश्च यावदनु पृथिवी यावदग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लो
को जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद प्राणेन सृष्टाव

आ०
॥१४॥

तरिक्षं च वायुश्चांतरिक्षं वा अनुचरं त्यंतरिक्षमनुशृण्वंति वायुरस्मै पुण्यं गंधमावहत्येवमेतौ
प्राणं पितरं परिचरतोंतरिक्षं च वायुश्च यावदन्वंतरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति ना
स्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यतेंतरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद च
क्षुषा सृष्टौ द्यौश्चादित्यश्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्यो स्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्ये
वमेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चादित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भव
ति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चादित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभू
तिं वेद श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चंद्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायंती श्रु दिग्भ्यो विशृणोति चंद्रमा अस्मै
पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरंति दिशश्च चंद्रमाश्च
यावदनु दिशो यावदनु चंद्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जी
र्यते दिशां च चंद्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चापो
हास्मै श्रद्धां संनमंते पुण्याय कर्मणे वरुणोस्य प्रजां धर्मेण पालयत्येवमेते मनः पितरं परिचरं
दा

अ१ पा२ न्येषां पश्यतां तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता उक्थं भवतामुरुगणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदुर्वेवमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुरोभव
दुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्माहैवता २इ । ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत्तच्छिरोश्रयत यच्छि
रोश्रयत तच्छिरोभवत्तच्छिरसः शिरस्त्वं ता एताः शीर्षञ्छ्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणः श्र
यंतेस्मिञ्छ्रियो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वं वेद ता अहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रु
वन्हंतास्माच्छरीरादुत्क्रामाम तद्यस्मिन्न उत्क्रांत इदं शरीरं पत्स्यति तदुक्थं भविष्यतीति वागुदक्राम
दवदन्नश्नन्पिबन्नास्तैव चक्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन्पिबन्नास्तैव श्रोत्रमुदक्रामदशृण्वन्नश्न
न्पिबन्नास्तैव मन उदक्रामन्मीलितइवाश्नन्पिबन्नास्तैव प्राण उदक्रामत्तत्प्राण उत्क्रांते पद्यत त
दशीर्यताशारीती३ तच्छरीरमभवत्तच्छरीरस्य शरीरत्वं शीर्यते ह वा अस्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यः परास्य
द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ता अहिंसंतैवाहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुव
न्हंतेदं पुनः शरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन्नः प्रपन्न इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति वाक्
प्राविशदशयदेव चक्षुः प्राविशदशयदेव श्रोत्रं प्राविशदशयदेव मनः प्राविशदशयदेव प्राणः

र्देवताताअश्यंताविषूचीनावियंस्तान्वन्वैच्छकुर्निमिचिकुरन्यमितिनिचिन्वंतिहैवैमानिवारी
॥१५॥ रूणी ॥ अमृतैवैषादेवतामर्त्तोहवाअमुष्मिंल्लोकेसंभवत्यमृतःसर्वेभ्योभूतेभ्योदद्दशेयए
वंवेदयएवंवेद॥८॥ ॥इत्यैतरेयकद्वितीयोपनिषत्सुप्रथमोध्यायः॥ ॥ ॥ एषइमंलोकमभ्या
र्चत्पुरुषरूपेणयएषतपतिप्राणोवावतदभ्यार्चत्प्राणोह्येषयएषतपतितंशतंवर्षाण्यभ्यार्चत्त
स्माच्छतंवर्षाणिपुरुषायुषोभवंतितंयच्छतंवर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिनइ
६ यदि त्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वंमध्यतोदधेयदिदंकिंचसयदिदंसर्वंमध्यतोदधेयदिदंकिंचत
स्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमाइत्याचक्षतएतमेवसंतंप्राणोवैगृत्सोपानोमदःसयत्प्राणोगृ
त्सोपानोमदस्तस्माद्गृत्समदस्तस्माद्गृत्समदइत्याचक्षतएतमेवसंतंतस्येदंविश्वंमित्रमासी
द्यदिदंकिंचतयदस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतस्माद्विश्वामित्रस्तस्माद्विश्वामित्रइत्या १
चक्षतएतमेवसंतंतंदेवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवामइतितंयद्देवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवामइ
तितस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेवइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचसयदिदंस

र्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचतस्मादत्रयस्तस्मादत्रयइत्याचक्षतएतमेवसंतं॥१॥ एषउएवबिभ्रद्वा
जःप्रजावैवाजस्ताएषबिभर्त्तियद्बिभर्त्तितस्माद्भरद्वाजस्तस्माद्भरद्वाजइत्याचक्षतएतमेवसंतंतं
देवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवसिष्ठइतितंयद्देवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवसिष्ठइतितस्माद्वसिष्ठ
स्तस्माद्वसिष्ठइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचसयदिदंसर्वमभिप्रागा
द्यदिदंकिंचतस्मात्प्रगाथास्तस्मात्प्रगाथाइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वमभ्यपवयतयदि
दंकिंचसयदिदंसर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचतस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पावमान्यइत्याचक्षतए
तमेवसंतंसोब्रवीदहमिदंसर्वमसानियच्चक्षुद्रंयच्चमहदितितेक्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ता
श्चतस्मात्क्षुद्रसूक्तास्तस्मात्क्षुद्रसूक्ताइत्याचक्षतएतमेवसंतंसूक्तंबतनोवोचदितितत्सूक्तमभ
वत्तस्मात्सूक्तंतस्मात्सूक्तमित्याचक्षतएतमेवसंतमेषवाऋगेषह्येभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्योर्चत्सय
देभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्योर्चत्तस्मादृक्तस्मादृगित्याचक्षतएतमेवसंतमेषवाअर्धर्चएषह्येभ्यःस
र्वेभ्योर्द्धेभ्योर्चत्सयदेभ्यःसर्वेभ्योर्द्धेभ्योर्चत्तस्मादर्द्धर्चस्तस्मादर्द्धर्चइत्याचक्षतएतमेवसंत

अ० ॥१६॥ मेषवैपदमेषहीमानिसर्वाणिभूतानिपादिसयदिमानिसर्वाणिभूतानिपादितस्मात्पदंतस्मात्पदमित्याच
क्षतएतमेवसंतमेषउवाअक्षरमेषत्येभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्यःक्षरतिनचैनमतिक्षरंतिसयदेभ्यःसर्वे
भ्योभूतेभ्यःक्षरतिनचैनमतिक्षरंतितस्मादक्षरंतस्मादक्षरमित्याचक्षतएतमेवसंतंतावाएताःसर्वा रं
ऋचःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाएकैववाग्व्याहृतिःप्राणएवप्राणऋचइत्येवविद्यात्॥१॥विश्वामित्रंह्येतदहः
शंसिष्यंतमिंद्रउपनिषससादसहान्नमित्यभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रंशशंससतेनेंद्रस्यप्रियंधामो
मे६ पेयायतमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैधामोपागाःसवाऋषेद्वितीयंशंसेतिसहान्नमित्येवाभिव्याहृ
त्यबृहतीसहस्रंशशंससतेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयायतमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागाःसवाऋ
षेतृतीयंशंसेतिसहान्नमित्येवाभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रंशशंससतेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयायतमिंद्र
उवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागावरंतेददामीतिसहोवाचत्वामेवजानीयामितितमिंद्रउवाचप्राणो
वाअहमस्म्यृषेप्राणस्त्वंप्राणःसर्वाणिभूतानिप्राणोह्येषयएषतपतिसएतेनरूपेणसर्वादिशोवि १
ष्टोस्मितस्यमेन्नंमित्रंदक्षिणंतद्वैश्वामित्रमेषतपन्नेवास्मीतिहोवाच॥२॥तदादिदंबृहतीसहस्रंसंप

त्यापश्चवरुणश्चयावदन्वापोयावदनुवरुणस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावेदैतै
नन्नंजीर्यतेपंचवरुणस्यस्वयएवमेतांमनसोविभूतिंवेद॥७॥आपाः इत्यापइतितदिदमापएवेदं
वैमूलमदस्तूलमयंपितैतेपुत्रायत्रह्यक्वचपुत्रस्यतत्पितुर्यत्रवापितुस्तद्वापुत्रस्येत्येतत्तदुक्तंभव
त्येतद्धस्मवैतद्विद्वानाहमहिदासऐतरेयआहंमांदेवेभ्योवेदाऽमदेवान्वेदैतःप्रदानाह्येतइतः
संभृताइतिसएषगिरिश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणस्तंब्रह्मगिरिरित्याचक्षतेगिरतिहवैद्विषंतंपा
प्मानंभ्रातृव्यंपरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेदसएषोसुःसएषप्राणःसएषभूतिश्चा
ते७ भूतिश्चतंभूतिरितिदेवाउपासांचक्रिरेबभूवुस्तस्माद्धापिनर्हिसुप्तोभूर्भूरित्येवप्रश्वसित्यभू
तिरित्यसुरास्तेहपराबभूवुर्भवत्यात्मनापरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेदसएषमृ
त्युश्चैवामृतंचतदुक्तमृषिणापाङ्प्राङेतिस्वधयागृभीतइत्यपानेनह्ययंयतःप्राणोनपराङ्
भवत्यमर्त्योमर्त्येनासयोनिरित्येतेनहीदंसर्वंसयोनिमर्त्यानिहीमानिशरीराणि॥८॥अमृतै

आ०
॥१७॥ यत आयतनं हवै समानानां भवति य एवं वेद तस्मिन्न्योन्नं चान्नादं च वेदाहास्मिन्नन्नादो जायते भव
त्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयोन्नं प्राणभृतोन्नादमोषधिवनस्पतीन्हि प्राणभृतोदंति तेषां य उभयतो
दताः पुरुषस्यानुविधां विहितास्तेन्नादा अन्नमितरे पशवस्तस्मात्त इतरान्पशूनधीव चरंत्यधीव
ह्यन्नेन्नादो भवत्यधीव ह समानानां जायते य एवं वेद ॥१॥ तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्नुते हावि
र्भूयः ओषधिवनस्पतयो यच्च किंच प्राणभृत्स आत्मानमाविस्तरां वेदोषधिवनस्पतिषु हि रसो दृश्य
ते चित्तं प्राणभृत्सु प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा तेषु हि रसो पि दृश्यते न चित्तमितरेषु पुरुषे त्वेवावि
स्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ म
र्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नोथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदंति न विज्ञा
तं पश्यंति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकौ त एतावंतो भवंति यथाप्रज्ञं हि संभवाः ॥२॥ स एष पुरुषः समु
द्रः सर्वं लोकमति यद्ध किंचाश्नुतेत्येनं मन्यते यद्यंतरिक्षलोकमश्नुतेत्येनं मन्येत यद्यमुं लोकमश्नु
वीतात्येवैनं मन्येत स एष पुरुषः पंचविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि खानि स आकाशोथ यल्लोहि

तं श्लेष्मा रेतस्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणोपानो व्यान उदा
नः समानस्ता एता देवताः प्राणापानयोरेव निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य ह्येवान्वपायमे
ता अपियंति स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद्यज्ञः स एष यज्ञः पंचविधोग्निहोत्रं दर्शपूर्ण
मासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः स एष यज्ञानां संपन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्ह्येताः पंचविधा अ
धिगम्यंते यत्प्राक्सवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सवनानि यदूर्ध्वं सा पंचमी ॥३॥ यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेदा
६८ हन्यहर्देवेषु देवमप्येति ... स संप्रतिविदेष वै यज्ञे यज्ञो यो हन्यहर्देवेषु देवोप्येति यदेतन्महदुक्थं तदेत
त्पंचविधं त्रिवृत्पंचदशः सप्तदश एकविंशः पंचविंश इति स्तोमतो गायत्रं रथंतरं बृहद्भद्रं राजनमिति
सामतो गायत्र्युष्णिग्बृहती त्रिष्टुब्द्विपदेति छंदस्तः शिरो दक्षिणः पक्ष उत्तरः पक्षः पुच्छमात्मेत्या
ख्यानं पंचकृत्वः प्रस्तौति पंचकृत्व उद्गायति पंचकृत्वः प्रतिहरति पंचकृत्व उपद्रवति पंचकृत्वो नि
धनमुपयंति तत्स्तोत्रसहस्रं भवत्येवं ह्येताः पंचविधा अनुशस्यंते यत्प्राक्चाशीतिभ्यः सैका
विधा तिस्रश्चाशीतयो यदूर्ध्वं सा पंचमी तदेतत्सहस्रं तत्सर्वं तानि दश दशानीति वै सर्वमेतावती हि

ऽनुष्टुप्सहस्रमेके ३

श्री० संख्या दश दश तस्तच्छतं दश तानि शतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं तानि त्रीणि छंदांसि भवंति त्रेधाविहितं वा इदम
॥१६॥ न्नमशनं पानं खादस्तदेतेनाप्नोति ॥४॥ तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तद्धैतदेके नाना छंदसां सहस्रं प्रति
जानते किमन्यत्सदन्यद्ब्रूयामेति त्रिष्टुप्सहस्रमेके जगती सहस्रमेके तदुक्तमृषिणा नुष्टुभमनु चर्चू
र्यमाणमिंद्रं निचिक्युः कवयो मनीषेति वाचि वै तदेंद्रं प्राणं न्यचायन्नित्येतदुक्तं भवति स हेश्वरो यश
स्वी कल्याणकीर्त्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रेतोरिति ह स्माहाकृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्वागभि
हि प्राणेन मनसेस्यमानो वाचा नानुभवति बृहतीमभिसंपादयेदेष वै कृत्स्न आत्मा यद्बृहती सोयमात्मा
सर्वतः शरीरैः परिवृतस्तद्यथायमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृत एवमेव बृहती सर्वतश्छंदोभिः परिवृता
मध्यं ह्येषामंगानामात्मा मध्यं छंदसां बृहती स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्त्तिर्भवितोरीश्वरो ह तु पुरा
युषः प्रेतोरिति ह स्माह कृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्बृहती तस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेत ॥५॥ तद्वा इदं बृहती १९
सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्यैकादशानुष्टुभां शतानि भवंति पंचविंशति
श्चानुष्टुभ आत्तं वेष्म यसा कनीयस्तदुक्तमृषिणा वाचमष्टापदीमहमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि भवंति न

न्नं तस्य यानि व्यंजनानि तच्छरीरं यो घोषः स आत्मा य ऊष्माणः स प्राण एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्वसिष्ठो वसि
ष्ठो बभूव तत एतन्नामधेयं लेभ एतदु हैवेंद्रो विश्वामित्राय प्रोवाचैतदु हैवेंद्रो भरद्वाजाय प्रोवाच तस्मात्स ते
न बंधुना यज्ञे हूयते तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशत
मक्षराणां सहस्राणि भवंति तावंति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवंति व्यंजनैरेव रात्रीराप्नुवंति स्व
रैरहानि तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य परस्तात्प्रज्ञामयो देवताम
यो ब्रह्ममयो मृतमयः संभूय देवता अप्येति य एवं वेद तद्यो हं सोसौ योसौ सोहं तदुक्तमृषिणा सूर्य आ
त्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येतदु हैवोपेक्षितोपेक्षेत ॥४॥ ॥ इत्युपनिषत्सु द्वितीयोध्यायः ॥ यो ह वा आत्मा
नं पंचविधमुक्थं वेद यस्मादिदं सर्वमुत्तिष्ठति स संप्रतिवित्पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येष
वा आत्मोक्थं पंचविधमेतस्माद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्ययनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद तस्मि
न्यो न्नं चान्नादं च वेदाहास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमापश्च पृथिवी चान्नमेतन्मयानि ह्यन्ना
नि भवंति ज्योतिश्च वायुश्चान्नादमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमत्त्यावपन्नमाकाश आकाशे हीदं सर्वं समो

आ०
॥२६॥

तानामधिपतिस्स्य एवमेतमिंद्रंभूतानामधिपतिं वेद विस्रसा हैवास्माल्लोकात्प्रैतीति हस्माह महिदास ऐत
रेयः प्रेत्येंद्रो भूत्वैषु लोकेषु राजति तदाहुर्यदनेन रूपेणामुं लोकमभिसंभवती३ अथ केन रूपेणे
मंलोकमाभवती३ इति यदेतत्स्त्रियां लोहितं भवत्यग्नेस्तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेताथ यदेतत्पुरुषे
रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेत सोयमात्मेममात्मानममुष्मा आत्मने संप्रयच्छत्य
सावात्मामुमात्मानमिमस्मा आत्मने संप्रयच्छति तावन्योन्यमभिसंभवतोनेनाह रूपेणामुं लोकमभि
संभवत्यमुना रूपेणेमं लोकमाभवति॥४॥ तदेते श्लोकाः॥ यदक्षरं पंचविधं समेति युजो युक्ता अभि
यत्संवहंति॥ सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवंति॥ यदक्षरादक्षरमेत्ययुक्तं युजो यु
क्ता अभियत्संवहंति॥ सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवंति॥ यद्वाच ॐमिति यच्च ने
तियच्चास्याः क्रूरं यदु चोल्बणिष्णु॥ तद्विपूया कवयोऽन्वविंदन्नामायत्ता समतृप्यं कृतेधि॥ यस्मिं १०
न्नामा समतृप्यं कृतेधि तत्र देवाः सर्वयुजो भवंति॥ तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा स्वर्गं लोकमप्येति विद्वान्
॥ नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुवन्नैनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन्॥ पुमांसं न ब्रुवन्नेनं वदन्वदति कश्चन॥५॥ अ॰इति ब्र

प२

ह्म तत्रागतमहमिति तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशत
मक्षराणां सहस्राणि भवंति तावंति पुरुषायुषो ह्नां सहस्राणि भवंति जीवाक्षरेणैव जीवाहराप्नोति जी
वाह्ना जीवाक्षरमित्यनकाममारो र्थ देवरथस्तस्य वागुद्धिः श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषी युक्ते मनः संग्रहीता
तदयं प्राणोधितिष्ठति तदुक्तमृषिणा तेनयातं मनसो जवीयसा निमिषश्चिज्जवीयसेति जवीयसे
ति॥६॥ ॥इत्युपनिषत्सु तृतीयोध्यायः॥ ॥आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स
ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजत अंभो मरीचीर्मरमापोदोंभः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठां
तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति
सोद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथांडं मुखाद्वाग्वाचो
ग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षु
ष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य
भ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चंद्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अप

ऐ॰
॥२०॥

नोपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥१॥ ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे
प्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदा
मेति ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोयमलमिति ताभ्योश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोयमलमिति ताभ्यः
पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतं ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेत्यग्निर्वाग्भू
त्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रो
त्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविश
न्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशंस्तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्या
मभिप्रजानीहीति ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति तस्माद्यस्यै कस्यै च दे
वतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥२॥ स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चा
न्नमेभ्यः सृजा इति सोपोभ्यतपत्ताभ्योभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत्तदेन तत्
सृष्टं पराङ्त्यजिघांसत्तद्वाचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुं स यद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्न
मत्रप्स्यत्तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्य

क्तिमिति बृहती संपद्यमानानव स्वर्वर्त

व्यक्तं तस्य रामिति सत्यं वै वाक् च ... इति तद्यदेवैतद्बृहती सहस्रमनुष्टुप्संपन्नं भव
ति तस्मात्तदेवं प्राणा बृहत्येवा वाचमनुष्टुभं तन्वै सच्छिन्निमिमीते स वा एष वाचः परमो विकारो यदेतन्महदुक्थं
तदेतत्पंचविधं मितममितं स्वरः सत्यानृते ऋग्गाथा कुंब्या तन्मितं यजुर्निगदो वृथा वाक्तदमितं सामा
थो यः कश्च गेष्णः स स्वर ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं स हेश्वरो यशस्वी कल्या
णकीर्तिर्भवितोः पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति
स उद्वर्तत एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्तते तस्मादनृतं न वदेद्दयेत त्वेनेन
पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति तद्यत्किंचोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते स यत्सर्वमोंकुर्याद्रिंच्या
दात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकास्य कीर्तिर्जायेत
सैनं तत्रैव हन्यात्तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति तयोर्मिथुनात्प्रजाय
ते भूयान्भवति यो वै तां वाचं वेद यस्या एष विकारः स संप्रतिविदकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमा
ना बह्वी नानारूपा भवति तस्यै यदुपांशु स प्राणोथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तिर इव तिर इव ह्यशरीरमशरी
रो हि प्राणोथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदाविराविर्हि शरीरं ॥६॥ तदाहुर्बृहती सहस्रसंपन्नं तस्य यशः सद्रूपमभ

ऐ० अ०२ म्दंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि
॥२३॥ देवाः॥२३॥ ॥इति द्वितीयोपनिषत्सु चतुर्थोध्यायः॥ ॥अपक्रामंतु गर्भिण्यः॥ पुरुषे ह वा अय
मादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा
स्त्रियां सिंचत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमंगं तथा
तस्मादेनान्न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं
स्त्री गर्भं बिभर्ति सोग्र एव कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयति स यत्कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयत्या
त्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म सोस्या
यमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते थास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इ
तः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म तदुक्तमृषिणा गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां २
जनिमानि विश्वा॥ शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भ एवैतच्छयानो
एव वामदेव एवमुवाच स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभव

त्समभवत्॥२४॥ इत्युपनिषत्सु पंचमोध्यायः॥ ॥यथास्थानं तु गर्भिण्यः॥ कोयमात्मेति वयमुपास्म
हे कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गंधानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति ये
न वा स्वादु चास्वादु च विजानाति यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृ
तिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधे
यानि भवंत्येष ब्रह्मैष इंद्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पंच महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश
आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चांडजानि च जारुजानि
च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जंगमं च पतत्रि च यच्च स्थाव
रं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रज्ञेनात्मना
स्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत्॥२५॥ इत्युप
निषत्सु षष्ठोध्यायः॥ ॥वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविर्म एधि वेदस्य
म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि त

आ० मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारं ॥२६॥ इति द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ अथा
॥२२॥ तः संहिताया उपनिषत् पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः संहितेति माण्डूकेय आकाशः संहितेत्यस्य माक्ष
व्यो वेदयांचक्रे स हापि परिल्हतो मेने न मेऽस्य पुत्रेण समगादिति समाने वैतत्परिहृतो मेनेऽदृत्या गस्त्वः
समानं त्वेतद्भवति वायुश्चाकाशश्चेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपं प्राणः संहिते
ति शूरवीरो माण्डूकेयोऽथ हास्य पुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं मनसा वा अग्रे संकल्पयत्यथ
वाचा व्याहरति तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपं प्राणस्त्वेव संहितेति समानमेनयो रत्र पितुश्च पु
त्रस्य च स एषोऽश्वरथः प्रष्टिवाहनो मनोवाक्प्राणसंहितः स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशु प
भिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति नु माण्डूकेयानां ॥१॥ अथ शाकल्यस्य पृथि
वी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वृष्टिः संधिः पर्जन्यः संधाता तदुतापि यत्रैतद्बलवदनु वृष्ट्वा सन्दधदहोरात्रे
वर्षति द्यावापृथिव्यौ समधातामित्येवतद्याहुरितीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं पुरुषो ह वा अयं सर्व २
आंदं द्विदलेख वतद्याहुरतस्येदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवस्तत्रापमंतरेणाकाशो यथा सो द्या

त्तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजि
घृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाजिघृक्षत्त
न्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुं स यद्धैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्म
नसा ग्रहीतुं स यद्धैनन्मनसाग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्ने
न ग्रहीतुं स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषो
ऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्र
पद्या इति स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रे
ण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ को
ऽहमिति स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं तस्य त्रय
आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्
किमिहान्यं वावदिषदिति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती ३ तस्मादिदन्द्रो ना

२३ पादथयद्येनमुप्रयमंतरेणब्रुवंतंपरउपवदेदंतरिक्षंदेवतामारीतरिक्षंत्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयाद्य
थातुकथाचब्रुवन्वाब्रुवंतंवाब्रूयादृष्याश्रामेवयत्तथास्यान्नत्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणंब्रूयादति
घुन्मएवब्राह्मणंब्रूयान्नातिघुम्नेचनब्राह्मणंब्रूयान्नमोअस्तुब्राह्मणेभ्यइतिहस्माहह्रस्वी
रोमांडूकेयः ॥३॥ अथातोनुव्याहाराःप्राणोवंशइतिविद्यात्सयएनंप्राणंवंशमुपवदेदकुर्वं
चेन्मन्येतप्राणंवंशंसमधाँप्राणंमावंशंसंदधंतंनशाक्रोषीत्याहप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रू
यादथचेदशाकुर्वंतंमन्येतप्राणंवंशंसमधित्सिषंतंनाशकःसंधातुंप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनं
ब्रूयाद्यथातुकथाचब्रुवन्वाब्रुवंतंवाब्रूयादृष्याश्रामेवयत्तथास्यान्नत्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं
ब्रूयादतिघुम्नएवब्राह्मणंब्रूयान्नातिघुम्नेचनब्राह्मणंब्रूयान्नमोअस्तुब्राह्मणेभ्यइतिहस्मा
हह्रस्वीरोमांडूकेयः ॥४॥ अथखल्वाहुर्निर्भुजवक्त्राःपूर्वमक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोव
काशःपूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणसासंहितेतिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्य
शसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेत्यथयंब्रूमोनिर्भुजवक्त्राइतिहस्माहह्रस्वोमांडू

कयःपूर्वमेवाक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोवकाशःपूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणयेनसंधिंविवर्तय
तियेनस्वरास्वरंविजानातियेनमात्रामात्रांविभजतेसासंहितेतिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधी
यतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेत्यथहास्मपुत्रआहमध्य
मःप्रातीबोधीपुत्रोक्षरेखल्विमेअविकर्षन्तनेकीकुर्वन्यथावर्णमाहतद्यासोमात्रापूर्वरू
पोत्तररूपेअंतरेणसंधिंविज्ञापनीसामतद्भवतिसामैवाहंसंहितांमन्यइतितदप्येतदृषिणो
क्तंबृहस्पतेनपरःसाम्नोविदुरितिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्र
ह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति ॥५॥ बृहद्रथंतरयोरूपेणसंहितासंधीयतइतिताक्ष्यो
वाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहतउभाभ्यामुखलुसंहितासंधीयतेवाचाचप्राणेनचैतस्यांहस्मो
पनिषदिसंवत्सरंगारक्षयतेताक्ष्र्यएतस्यांहस्ममात्रायांसंवत्सरंगारक्षयतेताक्ष्र्यस्तदप्येतदृषि
५५ णोक्तंरथंतरमाजभाराबसिष्ठः॥भरद्वाजोबृहदाचक्रेअग्नेरितिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधी
यतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेतिवाक्प्राणेनसंहितेतिकौ

अ०
२[illegible]

उरव्यः प्राणः पवमानेन पवमानो विश्वैर्देवैर्विश्वे देवाः स्वर्गेण लोकेन स्वर्गो लोको ब्रह्मणा सैषावरपरा
संहिता स य एतामेवमवरपरां संहितां वेदैवं हैव स प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन
संधीयते यथैषा संहिता स यदि पूर्णवोपसृतः स्वेन वार्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहरन्नेव विद्यादि
वं संहितागमदिति दूषन्देवानामेवं वक्षिष्यतीति रोश्वत्तथा स्यात्स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते
प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति वाक्संहितेति पंचालचंडो वाचा वै वे
दाः संधीयंते वाचा छंदांसि वाचा मित्राणि संदधति वाचा सर्वाणि भूतान्यथो वागेवेदं सर्वमिति त
द्यत्रैतदधीते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाक्तदा प्राणं रेढ्यथ यत्र तूष्णीं वा भवति स्वपिति
वा प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तदा वाचं रेढि तावन्योन्यं रीढो वागेव माता प्राणः पुत्रस्तदेषाभ्यनूक्ता
एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे। तं पाकेन मनसापश्यमंतितस्तं मा
ता रेढि स उ रेढि मातरमिति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसे
न स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्यथातः प्रजापति संहिता जाया पूर्वरूपं पतिरुत्तररूपं पुत्रः संधिः प्रजन

वा पृथिव्यावंतरेणाकाशस्तस्मिन्छिन्नाकाशे प्राण आयत्तो यथामुष्मिन्नाकाशे वायुरायत्तो यथामू
नि त्रीणि ज्योतींष्येवमिमानि पुरुषे त्रीणि ज्योतींषि यथासौ दिव्यादित्य एवमिदं शिरसि चक्षुर्यथासावं
तरिक्षे विद्युदेवमिदमात्मनि हृदयं यथायमग्निः पृथिव्यामेवमिदमुपस्थे रेत एवमु हास्य सर्वं लोकमा
त्मानमनुविधायाहेदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवः स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यश
सा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥२॥ अथातो निर्भुजप्रवादाः पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिवा
यतनं प्रतृण्णमंतरिक्षायतनमुभयमंतरेणाथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवंतमुपवदेदच्योष्ठावराभ्यां स्थानाभ्या
मित्येनं ब्रूयादथ यद्येनं प्रतृण्णं ब्रुवंतमुपवदेदच्योष्ठा उत्तराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयाद्यस्त्वेवोभयमं
तरेणाहतस्य नास्त्युपवादो यद्धि संधिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपमथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहर
ति तत्प्रतृण्णस्याग्र उ एवोभयमंतरेणोभयं व्याप्तं भवत्यन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतृण्ण
मुभयकाम उभयमंतरेणाथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवंतं परउपवदेत्पृथिवीं देवतामारः पृथिवी त्वा देवता
रिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनं प्रतृण्णं ब्रुवंतं परउपवदेद्दिवं देवतामारो द्यौस्त्वा देवता रिष्यतीत्येनं ब्रू

॥

त्मं यान्यक्षराण्यधिदैवतमवोचामास्थीनि तान्यध्यात्मं यान्यूष्मणोऽधिदैवतमवोचाम मज्जानस्तेऽध्या
त्ममेष ह वै संभूति प्राणो यन्मज्जेत द्रेतो न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्येत पू
२५ येन्न संभवेदथो संधीनधिदैवतमवोचाम पर्वाणि तान्यध्यात्मं तस्यैतस्य त्रयस्यास्थ्नां मज्ज्ञां पर्वणामि
ति पंचेतश्चत्वारिंशाच्छतानि पंचेतत्तदशीति सहस्रं भवत्यशीति सहस्रं वा अर्कलिनो बृहतीरहरभि
संपादयंति स एषो क्षरसंमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छंदोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एव
मेतमक्षरसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां स
लोकतामश्नुते पुत्री पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ॥२॥ चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः शरीरपुरुषश्छंदःपु
रुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति शरीरपुरुष इति यमवोचाम स य एवायं दैहिक आत्मा तस्य योयमशरीरः
प्रज्ञात्मा स रसश्छंदःपुरुष इति यमवोचामाक्षरसमाम्नाय एव तस्यैतस्याकारो रसो वेदपुरुष इति य २
मवोचाम येन वेदान्वेदकं ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं तस्यैतस्य ब्रह्मा रसस्तस्माद्ब्रह्माणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीत
यो यज्ञस्योल्बणं पश्येन्महापुरुष इति यमवोचाम संवत्सर एव प्रध्वंसनं न्यानि भूतान्येकान्याभावय
य

न्यानि तस्यैतस्यासावादित्यो रसः स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चायमसावादित्य एकमेतदि
ति विद्यात्तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति तदप्येतदृषिणोक्तं चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मि
त्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येतामनुविधं
संहितां संधीयमानां मन्य इति ह स्माह बाध्व एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसंत एतमग्नावध्वर्यव ए स
तं महाव्रते छंदोगा एतमस्यामेतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमप्स्वेतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चंद्र
मस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते स एष संव क्षरसंमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रम
यश्छंदोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतं संवत्सरसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनो
मा मयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंसति ॥३॥ दुग्धदोहा अस्य वेदा भवंति न तस्यानूक्ते भागोऽस्ति न वेद सुकृ
तस्य पंथानमिति तदप्येतदृषिणोक्तं यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं
शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पथामिति न तस्यानूक्ते भागोऽस्ति न वेद सुकृतस्य पंथानमि
त्येतत्तदुक्तं भवति तस्मादेवंविद्वान्न परस्मा अग्निं चिनुयान्न परस्मै महाव्रतेन स्तुवीत न परस्मा एत

अ॰
२६

दृहःशंसेकामंपित्रेवाचार्यायवाशंसेदात्मनएवास्यतत्कृतंभवतिसयःश्वायमशरीरःप्रज्ञात्मायश्चा
सावादित्यएकमेतदित्युवाचामतोयत्रविहीयतेचंद्रमाइवादित्योदृश्यतेननरश्मयःप्रादुर्भवंतिलोहिनी
द्यौर्भवतियथामंजिष्ठाव्यस्तःपायुःकाककुलायगंधिकमस्यशिरोवायतिसंपरेतोस्यात्मानचिरमि
वजीविष्यतीतिविद्यात्सयत्करणीयंमन्येततत्कुर्वीतयदंतिपच्चदूरकंइतिसप्तजपेदादित्यलस्थेःतस
इत्येकायत्रब्रह्माएवमानेतिषकुद्वयंतमसस्परीत्येकाथापियत्रछिद्रइवादित्योदृश्यतेरथनाभि
रिवाभिख्यायेतछिद्रांवाछायांपश्येत्तदप्येवमेवविद्यादथाप्यादर्शेवोदकेवाजिह्मशिरसंवाशिरसं
वात्मानंपश्येद्विपर्यस्तेवाकन्याकेजिह्मेनवादृश्येयातांतदप्येवमेवविद्यादथाप्यपिधायाक्षिणीउपे
क्षेततद्यथाबहरकाणिसंपततीवदृश्यंतेतानिचेदानपश्येत्तदप्येवमेवविद्यादथाप्यपिधायकर्णा
उपश्रृणुयात्सएषोग्नेरिवप्रज्वलतोरथस्येवोपब्दिस्तंयदानश्रृणुयात्तदप्येवमेवविद्यादथापियत्र २
नीलइवाग्निर्दृश्यतेयथामयूरग्रीवामेघेवाविद्युतंपश्येन्मेघेवाविद्युतंनपश्येन्महामेघेवामरीची
रिवपश्येततदप्येवमेवविद्यादथापियत्रभूमिंज्वलंतीमिवपश्येततदप्येवंविद्यादितिप्रत्यक्षदर्शी

नंसंधानंसेषादितिःसंहितादितिर्हीदंसर्वंयदिदंकिंचपिताचमाताचपुत्रश्चप्रजननंचतदप्येतदृषिणोक्त
मदितिर्मातासपितासपुत्रइतिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेन
ला स्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेतिसर्वमायुरेति॥६॥ इतितृतीयोपनिषत्सुप्रथमोध्यायः॥ ॥प्राणोवंशइति
स्थविरःशाकल्यस्तद्यथाशालावंशेसर्वेन्येवंशाःसमाहितास्युरेवमस्मिन्प्राणेचक्षुःश्रोत्रंमनोवागिंद्रि
याणिशरीरंसर्वआत्मासमाहितस्तस्यैतस्यात्मनःप्राणऊष्मरूपमस्थीनिस्पर्शरूपंमज्जानःस्वररू
पंमांसंलोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थंतस्यान्नरूपमितिह्रस्माहहृस्वोमांडूकेयस्त्रयंत्वेवनएतत्प्रोक्तं
तस्यैतस्यत्रयस्यास्थ्नांमज्ज्ञांपर्वणामितित्रीणिषष्टिशतानित्रीणीतस्तोनिसप्तविंशतिशतानिसर्वे
तिसप्तचवेशतानिविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्रास्तएषोहस्समानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयो
मनोमयोवाङ्मयआत्मासयएवमेतमहःसमानंचक्षुर्मयंश्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानं
वेदाह्नांसायुज्यंसरूपतांसलोकतामश्नुतेपुत्रीपशुमान्भवतिसर्वमायुरेति॥१॥ अथकौंतरव्यस्त्री
णिषष्टिशतान्यक्षराणांत्रीणिषष्टिशतान्यूष्मणांत्रीणिषष्टिशतानिसंधीनांयान्यक्षराण्यवोचाम
हानितानियान्यूष्मणोवोचामरात्रयस्तायासंधीनवोचामाहोरात्राणांतेसंधयइत्यधिदैवतमथा

२८

ष्याः स्पर्शयितव्या इत्येव मंत्रः आह्ववतीः तद्ध्वविदित्येव मत्स्योत्राह्ववतीत द्ध्वविती यथा त्वेवैयं लोमशेन चर्मणापि
हिता स्त्वत्येवमत्स्यो लोमशेन चर्मणा पिहिता लोमशेन ह स्म वै चर्मणा पुरा वीणा अपिदधति स्म यो
हितां दैवीं वीणां वेद श्रुतवदनो भवति भूमिप्रास्य कीर्तिर्भवति यत्र क्व चार्या वाचो भाषंते विदुरेनं तत्रा
थातो वाग्रसो यस्यां संसदि अधीयानो वा भाषमाणो वा न विरुरुत्सुषैतत्रेतामृचं जपेदोष्ठापिधाना नत
कुली दंतैः परिवृता पविः स सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादयेदिति वाग्रसः ॥५॥ अथ हास्मा
एतत्कृष्णहारितो वाग्ब्राह्मणमिवोपोदाहरति प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यस्रंसत संवत्सरः स छंदो
भिरात्मानं समदधाद्यच्छंदोभिरात्मानं समदधात्तस्मात्संहितां तस्यै वा एतस्यै संहितायै णकारो बलं
षकारः प्राण आत्मा स यो हैतौ णकारषकारावनुसंहितमृचो वेद सबलां सप्राणां संहितां वेदायुष्य
मिति विद्यात् स यदि विचिकित्सेत्सणकारं ब्रवाणी३ अणकारा३ इति सणकारमेव ब्रूयात्सषका २
रं ब्रवाणी३ अषकारा३ इति सषकारमेव ब्रूयात्ते यद्वयमनुसंहितमृचो धीमहे यच्च मांडूकेयीयमध्या
यं प्रब्रूमस्तेन नो णकारषकारावुपाप्ताविति ह स्माह ह्रस्वो मांडूकेयोथ यद्वयमनुसंहितमृचो धीमहे

यच्च मांडूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो णकारषकारावुपाप्ताविति ह स्माह स्थविरः शाकल्य एतद्ध स्म
वै तद्विद्वांस आहुरृषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं
जुहुमः प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययस्ता एताः संहिता नानंतेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्स
रवासिने नाप्रवक्त्रे इत्याचार्या आचार्याः ॥६॥ इत्यैतरेयतृतीयोपनिषत्सु द्वितीयोध्यायः ॥ श्रीः
ॐ विदा मघवन्विदा गातुमनुशंसिषो दिशः ॥ शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरूवसो ॥१॥ आभि
ष्ट्वमभिष्टिभिः प्रचेतन प्रचेतय ॥ इंद्र द्युम्नाय न इष एवा हि शक्रः ॥२॥ राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ
वज्रिन्नृंजसे ॥ मंहिष्ठ वज्रिन्नृंजस आ याहि पिब मत्स्व ॥३॥ विद्मा रायः सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ वा
अनु ॥ मंहिष्ठ वज्रिन्नृंजसे यः शविष्ठः शूराणां ॥४॥ यो मंहिष्ठो मघोनामंशुर्न शोचिः चिकित्वो अभि नो नय ॥ इं
द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः ॥५॥ तमूतये हवामहे जेतारमपराजितं ॥ स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छं
दऋतं बृहत् ॥६॥ इंद्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितं ॥ स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति द्वि

अ
२८

यः॥९॥पूर्वस्ययत्तेअद्रिवःसुम्नआधेहिनोवसो।पूर्तिःशविष्ठशस्यतईशेहिशक्रः॥१०॥नूनंतंनव्यंसन्य
सेप्रभोजनस्यवृत्रहन्॥समन्येषुब्रवावहैशूरोयोगोषुगच्छतिसखासुशेवोअद्वयाः॥११॥एवाह्येवैवाह्य
ग्नारुद्र।एवाह्येवैवाहीन्द्र।एवाह्येवैवाहिविष्णोउ॥एवाह्येवैवाहिपूषन्।एवाह्येवैवाहिदेवाः।एवाहिश
क्रोवशीहिशक्रोवशांअनु।आयोमन्यायमन्यवउपोमन्यायमन्यवे।उपहिविश्वधा।विदामघवन्वि
दाउमम्॥॥छ॥ॐइतिचतुर्थारण्यकंसंपूर्णम्॥महाव्रतस्यपंचविंशतिंसामिधेन्यएकविंशतीमागु
पोत्तमायाःसमिध्याग्निमितिचतस्मोवैश्वकर्मणऋषभंउपांश्वाज्यप्रउगेविश्वजितोहोत्राश्चतुर्विंशा
उपालंभनीयं दीरवयंतीरपस्फवदितिचब्राह्मणाच्छंस्यावपेतप्रातःसवनेतीव्रस्याभिवयसोअस्यपाहीतिमाध्यंदि
नेत्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरमितिस्तोत्रियंऐंद्र्यापुनःपरावतइंद्रायहिद्यौरसुरोअनम्नतप्रो
क्षसेपुरोरथमित्यतोनुरूपश्चतुर्विंशान्मरुत्वतीयस्यातानोसत्कमेऊतिःसाभिवेगःपिबासो
ममभियमुग्रतर्दःकयाशुभासवयसःसनीळामरुत्वांइन्द्रवृषभोरणाय।जनिष्ठाउग्रःसहसेतुराये
तिमरुत्वतीयंसंस्थितेमरुत्वतीयेहोताविसंस्थितसंचरेणनिष्क्रम्याग्नीध्रीयेतिस्रआज्याहुतीर्जुहोति

नान्यथस्वप्नाःपुरुषंकृष्णंकृष्णदंतंपश्यतिसएनंहंतिवराहएनंहंतिमर्कटएनमास्कंदयत्याशुवायुरेनंप्रवहतिसुव
र्णंखादित्वापगिरतिमध्वश्नातिबिसानिभक्षयत्येकपुंडरीकंधारयतिखरैर्वराहैर्युक्तैर्यातिकृष्णांधेनुंकृष्णव
त्सांनलदमालीदक्षिणामुखोव्राजयतिसयद्येतेषांकिंचित्पश्येदुपोष्यपायसंस्थालीपाकंश्रपयित्वारा
त्रीसूक्तेनप्रत्यृचंहुत्वान्येनान्नेनब्राह्मणान्भोजयित्वाचरुंस्वयंप्राश्नीयात्सयोतोऽश्रुतोगतोमतोनतो
दृष्टोविज्ञातोनादिष्टश्रोतामंताद्रष्टादृष्टाघोष्टाविज्ञाताप्रज्ञातासर्वेषांभूतानामंतरपुरुषःसमआत्मे
तिविद्यात्॥४॥अथखल्वियंसर्वस्यैवाचउपनिषत्सर्वाह्येवेमाःसर्वस्यैवाचउपनिषदइत्येतांत्वेवाचक्षते
पृथिव्यारूपंस्पर्शाअंतरिक्षस्योष्माणोदिवःस्वराअग्नेरूपंस्पर्शावायोरूष्माणआदित्यस्वराऋग्वेद स्य
स्यरूपंस्पर्शायजुर्वेदस्योष्माणःसामवेदस्यस्वराश्चक्षुषोरूपंस्पर्शाःश्रोत्रस्योष्माणोमनसःस्वराःप्रा
णस्यरूपंस्पर्शाअपानस्योष्माणोव्यानस्यस्वराअथखल्वियंदैवीवीणाभवतितदनुकृतिरसौमानु
षीवीणाभवतियथास्याःशिरएवममुष्याःशिरोयथास्याउदरमेवममुष्याअंभणंयथास्यैजिह्वैवममुष्यै
वादनंयथास्यास्तंत्रयएवममुष्याअंगुलयोयथास्याःस्वराएवममुष्याःस्वरायथास्याःस्पर्शाएवमस्

तंपिबा३इदंमधू३इदंमधितिचप्रेष्याःसंशास्तिपूर्णकुंभास्तिस्रोवमाःषकुत्तमादूमंधिष्ण्यमुदकुंभंच
२८ त्रिःप्रदक्षिणंपरिव्रज्याथदक्षिणैःपाणिभिर्दक्षिणानूरूनाघ्नानाएत्येवा३इदंमधू३इदंमधितिवद
त्यः॥१॥उपाकृतेस्तोत्रेत्रेधंनिनयाथाग्नीत्तरेचमार्जालीयेशेषमंत्रवेदीतिप्रदक्षिणमग्निंनिष्क्रम्या
णपूर्वंपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नग्नेःशिरउपतिष्ठतेनमस्तेगायत्रायतेशिरइतितेनैवयथेतं प
प्रत्येत्यदक्षिणमुदङ्मुखःपक्षंनमस्तेराथंतरायपक्षेदक्षिणःपक्षइत्यपरेणाग्निंपुच्छमतिक्रम्य
प्राङ्मुखउत्तरंनमस्तेबार्हतायपक्षउत्तरःपक्षइतिपश्चात्प्राङ्पुच्छंनमस्तेभद्राययज्ञपुच्छंपातेप्र
प तिष्ठेतिदक्षिणतःपुच्छस्यात्मानंनमस्तेराजनायपंस्तआत्मेति॥२॥यथेतंसदःप्रसर्पतिपुरस्ता
त्प्रेंखउपक्रमतोभवतिस्थूणेरज्जूवीवधइत्येतत्प्रक्षाल्यतीर्थेनप्रपाद्योत्तरेणाग्नीध्रीयंपरिव्रज्य
पूर्वयाद्वारासदःसर्वौधिष्ण्यानुत्तरेणौदुंबराणिकाष्ठानिप्रेंखस्यभवंतिपालाशानिमिश्राणि
वार्त्रीणिफलकान्युभयतस्तष्टानिद्वेवासूच्यश्चतावत्यदूष्णुमात्रःप्राङ्प्रेंखोनिमुष्टिकस्तिर्य

ङुदग्रःप्रागग्राभ्यांसूचीभ्यांसमुतौदक्षिणोत्तरेस्थूणेनिखायाभितोहोतृषदनंवीवधमत्या
दध्यात्यास्यसंमितंकर्तुःकृष्णासुक्तिद्राणिप्रेंखस्यभवंतिरज्जूभ्यामूर्ध्वमुद्यपातिदक्षिणतो
दक्षिणयोत्तरलःसव्यपादार्थ्यौत्रिगुणास्यातांसव्यदक्षिणेपंचव्यायामेद्विगुणेवीवधेत्रिःप्रद
क्षिणंपर्यस्योर्ध्वग्रंथिंनिष्कर्षंबध्नातिशाखाभिर्दसीभिर्वापधृष्टंत्यप्रकंपिचतुरंगुलेने
षविश्रसःप्रेंखस्यान्मुष्टिमात्रेणवादक्षिणतउदाहिततरःसमोवापदमात्रेधिष्ण्यात्॥३॥
निक्षिप्तेप्रेंखेहोतावाणमौदुंबरंशततंतुंमुष्टिभ्यांपरिगृह्योत्तरतउपोहतेयथावीणांसम्र
भिश्छंदोभिश्चलरुत्तरैस्थानान्यस्योर्ध्वमुद्गृह्णीयाद्दशभिर्वागायत्रेणत्वाछंदसोदूहाम्यौ
ष्णिहेनत्वानुष्टुभेनत्वाबार्हतेनत्वापांक्तेनत्वात्रैष्टुभेनत्वाजागतेनत्वावैराजेनत्वाद्वैपदेनत्वा
तिछंदसात्वेतिछंदांस्यनुक्रम्यस्थानीनामनुपरिक्रमणमौदुंबर्याद्र्याशाखयासपलाशया
यामूलदेशेनवाणंत्रिरूर्ध्वमुल्लिखतिप्राणायत्वापानायत्वाव्यानायत्वोल्लिखामीत्यन्येभ्यो

अ०

३०

पिकामेभ्यः पुनरपि न लप्स्ये खामीति ब्रूयादथैनं सशाखं छंदोगेभ्यः प्रयच्छति श्रुतेभ्यस्त्वेति पश्चा
द्वै फलके पाणी प्रतिष्ठापयति प्राणमनुप्रेंखस्वेति प्रांचं प्रेंखं प्रणयति व्यानमनुवीखस्वेति ति
र्यंचमपानमन्वीखस्वेत्यभ्यात्मं भूर्भुवः स्वरिति जपति प्राणायत्वेति प्रांचमेव व्यानायत्वेति तिर्यं
चमपानायत्वेत्यभ्यात्ममेव सवस्त्वा गायत्रेण छंदसारोहं तु तानन्वारोहामीति पश्चाद्वै फलके र
ली प्रतिष्ठापयत्यथ पूर्वं फलकं नाना पाणिभ्यामभिपद्येत यथा हि स्नपश्य न्मध्यमं कुंकुकेनोपस
ऽद्वयोर्वासंधिं रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसारोहं तु तानन्वारोहामीति दक्षिणं सक्थ्यति हरत्यादि
त्यास्त्वा जागतेन छंदसारोहं तु तानन्वारोहामीति सव्यं विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसारोहं तु
तानन्वारोहामीति समारोहति पश्चात्त्वस्य धिष्ण्यस्य दक्षिणं पादं प्रांचं प्रतिष्ठापयत्यथ सव्यं
त यदेतरः श्राम्यदथैरं यदेतरो थलरं नोभौ विश्वमोक्तु याल्कू चान्होत्रकाः समारोहंति ब्रह्मा चो
दुंबरीमासंदीमुद्गातायदिक स्मे चिदव वयकर्मिणो अभिषेदाहित्यपालं प्राङ्वरुह्य चारि

दुंबरेण स्रुवेणानु मामिंद्रो अनु मा बृहस्पतिरनु सोमो अनु वाग्देव्यावीत् । अनु मां मित्रावरुणाविहा
वतामनु द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ ॥ आदित्या मा विश्वे अवंतु देवाः सप्तराजानो य उदाभिषिक्ताः । वा
युः पूषा वरुणः सोमो अग्निः सूर्यो नक्षत्रैरवलिहमानः ॥ पितरो मा विश्वमिदं च भूतं पृश्निमातरो मरु
तस्वर्काः ॥ ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रास्ते नो देवाः सुहवाः शर्म यच्छंत्विति दक्षिणे मार्जालीये दत्वा स्रु
च्युत्तमां चतुर्गृहीतं पूर्वमवदायोत्तरतोग्नेरुपनिधाय विहरणप्रभृति मध्यंदिने मार्जालीयो आगारितो
भवति तस्मिन्परिवृते जुहोति प्राग्द्वारे वोदग्द्वारे वा प्रागुदग्द्वारे वाग्निरिवौषधीभ्यः पृथिवीव सुषदा भूया नाद
समंतरिक्षमिवानाध्यो द्यौरिवानाधृष्यो भूयासं सूर्य इव प्रतिष्ठश्चंद्रमा इव पुनर्भूर्भूयासं मन
इव पूर्वं वायुरिव श्लोकभूर्भूयासमहरिव स्वं रात्रिरिव प्रियो भूयासं गाव इव पुनर्भुवो मिथुनमिव मरी
चयो भूयासमाप इव रस ओषधय इव रूपं भूयासं मन्त्रमिव दक्षिण्य इन्द्र इव प्रभूर्भूयासं ब्रह्मेव लोके क्ष भु
त्रमिव श्रियो भूयासं पयस्वन्य इवास मिति सर्वदाती अत्र विभजाथ वीथेति त्रीण्यनन्तं चमत्र तिष्ठन्नादि
त्यमुपतिष्ठते पर्यावृत्त मद्दक्षिणमावृत्यै नैश्चे वा स्वाहाकारेण त्येवा २ इदं मधु इदं मधु इमं तीव्रसु

३१ यंत्वाद्यं त्रिष्टुभमिंद्रं दुग्भिं पत्न्यश्वकांडवीणाहतानां चमेथुनं ब्रह्मचारिपुंश्चल्योः संप्रवादो नेवे
नसाम्ना निष्केवल्यायस्तुवते राजनस्तोत्रियेण प्रतिपद्यते ॥ ॥ तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं तं
सुतेकीर्तिमाघवन्महित्वा भूयदद्वा वृधेवीर्यपा न्नणा मुत्वान्नतमंगीर्भिरुक्थैरिति त्रिस्त्रो
त्रद्दैकेस्वादोः स्वादीयस्वादुनास्वजासमदः सुमधुमधुनाभियोधीरित्यात्मनएतेपदे
ड्त्यपक्षपदे प्रत्यवदधात्यश्वायंतोमघवन्निंद्र वाजिनो गामश्वं रथ्यमिंद्र संकिरेत्येतयो
श्वस्यानद्दतरेष्ठियमहगोरश्मम्मा तं षन्ने संपक्षयोः पतनाय नदं वऊं दतीनामित्येतये ता
निव्यतिषजतिपादैः पादान्बृहतीकारं नदवं त्व्यक्तराणि प्रथमायां च पुरुषाक्षराण्युपधातिपा
दवैकेकमवसानेत् तीयवर्जं सखल्लुविहरत्यपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः । तदिदासभुवने ६
भुवनेषु ज्येष्ठंपु नदं वऊं दतीनाम् । यतो जज्ञउग्रस्त्वेषन्नृम्णो रुनदं यो सुवती नो मऊ सद्यो ७
जज्ञानो निरिणाति शत्रून्नपतिंवो अघ्न्यानां । अनुयं विश्वेमदंत्यूमाः षो चेन्नूनानिषु ध्यसामि

त्येवमेतं त्रिरभ्यासुचेत्समाम्नातासु राजनेन साम्नास्तुवीरन्यथास्थानं ताइहैवे मा असमाम्ना
तासुचेत्स्तुवीरं त्समाम्नातथ्यतावतीरुद्धृत्य तत्र ताः शंसेदिहो एवमा अन्यासु चेत्प्राक्सूददो
शस्वर हसस्तास्तदिदासेत्येतदाथिमां विहृतश्चात्र प्रतिगरस्ता अस्य सूददोहसइत्येतदादिः सूद
दोहाः सूददोहाः ॥ ६ ॥ इति पंचमारण्यके प्रथमोध्यायः ॥ ॥ श्रीवाः ॥ यस्येदमा रजस्तुजो युजो
जोवनेसहः । इंद्रस्य रंत्यं बृहत् । नाधृषआदधर्षदाधृषाणं धृषितं शवः । पुराय दीमतिव्यथि
रिंद्रस्य धृषितं सहः । स नो ददातु तं रयिं रयिं पिशंगसंदृशं । इंद्रः पतिस्तवस्तमो जनेष्वासूद
दोहाः त्रिरिणायत्रमिंद्रमिद्गाथिनो बृहदित्यन्यासु चेत्समाम्नातासु स्तुवीरन्नुभयासंस्था
नविपर्ययोसमाम्नातासु चेत्स्तुवीरन्निश्रासु च सूक्तस्योत्तमां सूददोहां विजवः । सुतस्ते सो
मपव्याहियद्दंमत्स्वामदं पुरुवारं मघाय । महिष्ठद्र विज्ञ रोगणश्यो । ससाह्वत्रुवैनहत्येषु
शत्रून्नमुर्विगाहएषः । स नो नेतारं महयामइंद्रं । इंद्रो वसु समजः पर्वतेष्ठाः प्रतिवामजीबी । इं

अ० डः शाम्बद्धिर्जीहृत्त्र एवेः स्रुदद्दोहाइत्येतत्त्रयं ग्रीवाः शिरो विजवः सर्वमर्द्धर्चमरा राथंतरो दक्षिणः
पक्षोभित्वाभ्रर नोनुमोभित्वापूर्वपीतयइतिरथंतरस्यस्तोत्रियानुरूपौप्रगाथौचतस्रः स
३२ तीः षड्बृहतीः करोतीद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचंत्वेहपत्नितरश्विन्नइंद्रेतिपंचदशपक्षिग्मभ्रं
गो वृषभोनसीउग्रोजज्ञेवीर्यायस्व धावानुद्रुब्रह्माण्येरतभ्रवस्यातिमहइंद्रोत्यकयेतिपंचस्तो
मोन्यानइंद्रोद्दूरादानआसाक्षितिसंपातइत्याहिसोमइन्मदइतिपंक्तिःस्रुदद्दोहाबार्हतउ
त्तरस्त्वामिद्धिहवामहेत्वंत्येहिचेरवइतिबृहतःस्तोत्रियानुरूपौप्रगाथौचतस्रःसतीःषड्बृह
तीः करोतितमुष्टुहियोअभिभूत्योजाःसुतइत्वेनिमिश्लइंद्रसोमइतित्रीण्यभ्यरेकोरयिपतिर
ध यीणामित्यष्टौसूक्तानिकथामहामवृधत्कस्यहोतुरितिसंपातइंद्रोमदायवावृधइतिपंक्तिः
स्रुदद्दोहाराथंतरोदक्षिणःपक्षःपंचदशस्तोमएकत्रातंवसिष्ठप्रासाहोबार्हतउत्तरःसप्तदशस्तो ३
मोभिरात्रंभरद्वाजप्रासाहोभइंद्रपुच्छंद्विपदास्विमानुकंभुवनासीषधामापाहिवनसासहे
तिनवसमाम्नाताअथासमाम्नाताःप्रवइंद्रायबृहतेमाषविप्रागाथंगायतयक्रुओषतां

त्वातमर्थमेवमेवाजपेयावृतोरोहेत ध भस्तोत्रारंसंस्थास्तिपंचविंशस्यस्तोमस्यतिसृषु धृत्य
तीयास्वर्द्धत्रयोदशासुवापरिशिष्टासुप्रथमंप्रतिहारंप्रकृत्वादित्यर्धत्रयोदशासुप्रवाचय
तेतिजात्रकर्ण्यःप्रोक्तेजपतिसुपर्णोसिगरुत्मान्त्रिमांवाचंवदिष्यामि।बहुवदिष्यंतीबहुपलि
ष्यंतीबहुकरिष्यंतीबहुसनिष्यंतीबह्वोर्भुयःकरिष्यंतीस्वर्गवंतीस्ववदिष्यंतीस्वःपतिष्यंती
स्वःकरिष्यंतीस्वःसनिष्यंतीस्वरिमंयज्ञंवक्ष्यंतीस्वर्मेयजमानंवक्ष्यंतीमितिदीक्षितेयजमान
शब्देनादीक्षितेस्वरमुमितियोस्यप्रियस्यान्नतुवक्ष्यंतीमितिब्रूयादुक्थ्यवीर्याणिचसंप्रा
णोवाचासमहंवाचासंचक्षुर्मनसासमहंमनसासंश्रोत्रमात्मनासमहमात्मनामयिमहि
मयिभर्गोमयियशोमयिश्रुतोमयिस्तोभोमयिस्तोमोमयिश्लोकोमयिघोषोमयियशोम
यिश्रीर्मयिकीर्तिर्मयिमुक्तिरित्याहूयवागितिजपतित्रयआह्वावाःशस्त्रादेर्निविदःपरिधा
नीयायाइतिशाहानध्वर्यवःकारयंत्येतस्मिन्नहनिप्रभृतमन्नंदद्याद्राजपुत्रेणचर्मव्याध

स्तुतस्य रसिन इति विंशतिः सप्तमी चाष्टमी चोद्धरति यदिंद्र प्रागपागुदगिति चतुर्दश वयं घ त्वा सुतावंत इति
३२ पंचदश मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राथंतरं च प्रगाथमथा ह्यस्य नकिः सुदासो रथ
मित्येतं प्रगाथमुदुत्यत्वा मिदा त्वो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधात्यभि प्रवः सुराधसमिति षड्वालखि
ल्यानां सूक्तानि यः सत्राहा विचर्षणिरिति शेषो यं ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते उभयं शृणवच्च न इति सप्त
मी चाष्टमी चोद्धरति तरोभिर्वो विदद्वसुमित्येतत्तमामुद्धरति यो राजा चर्षणीनामित्येकादशं तं वो द
स्ममृतीषहमा नो विश्वासु हव्यो य इंद्रस्तुज आ भर इति नव सूददोहाः ॥ ४ ॥ ओक्षिहीत्वचारीति
यदिंद्र सोमपातम इति सूक्ते तम्वभि प्रगायत इत्येतत्तमामुद्धरतींद्राय साम गायत सखाय आ शि
षामहीति तिसृ उत्तमा उद्धरति य एक इद्विदयत आ याह्यद्रिभिः सुतं यस्य त्यच्छंबरं मद इति त्र्यृ
स्त्वा गायत्र्यः संपद्योष्णिहः सप्त सप्त गायत्र्यः षट्ककुब्ष्णिहो भवंति यदिंद्राहं यथा त्वं प्र सम्राजं
चर्षणीनामिति सूक्ते उत्तरस्या उत्तमे उद्धरति वार्त्रहत्याय शवस इत्येतत्तमामुद्धरति सुरूपकृत्नुमू ३२
तय इति त्रीण्येंद्र सानसिं रयिमिति सूक्ते य आ न यत्परावत इति तिसृ उत्तमा उद्धरति रेवतीर्नः

सधमाद इति तिसृः सूददोहा इत्येतास्तिस्रस्तृचारीतयः सर्वा अर्धर्चशो अन्नमशीतय उदरं बश
स्त्वावतः पुरूवसविति विवशः सनितः सुसनितरित्येतदंतोदद्री रिक्ण इति द्विपदा नूनमथेत्येकपदा
ता अस्य सूददोहस इत्येतदंतः सूददोहाः सूददोहाः ॥ ५ ॥ ऊन्नू ॥ इंद्राग्नी युवं सु न इत्येतस्यार्धर्चे गा
यत्रीकारमुत्तरमुत्तरस्यानुष्टुप्कारं प्रागुत्तमायाः प्रवो महे मंदमानायांधस इति निविद्धानं वनेन वा
यो न्यधायि चाकन्यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ते अंतरेणायात्यवर्कुः प्रवं धुरे स्था विधुं दद्राणं
समने बहूनामित्येतदावपनं दशतीनामैंद्रीणां त्रिष्टुब्जगतीनां बृहतीसंपन्नानां यावतीरावपेर
स्तावंत्पूर्धमायुषो वर्षाणि जिजीविषेत्संवत्सरात्संवत्सरादशतोनवात्यमृषु वाजिनं देवजूतमिं
द्रो विश्वं विराजतीत्येकपदे द्वं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धर्चं शस्त्वोत्तरे
णार्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्धर्चं व्यतिषजति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुत्तमायाः पूर्वस्मात्पूर्वस्मा
दर्धर्चादुत्तरमुत्तरमर्धर्चं व्यतिषजति प्रकृत्याशेषः पिबा सोममिंद्र मंदतु त्वेति षड्योनिष्ट इंद्र सध

इति द्वितीयो
ध्यायः ॥ २

अ॰ नेअकारीत्येतस्यचतस्रः शस्त्वोत्तमामुपसंतत्योपोत्तमया परिदध्यान्निपरिदितउक्थ्यउक्थ्यसं
दंजपत्युक्थ्यवीर्यस्यस्थानेउक्थ्यदोहः ॥१॥ मूर्द्धा लोकानामसि वाचो रसस्तेजः प्राणस्यायतनं मन
३४ सस्संवेशश्चक्षुषः संभवः श्रोत्रस्य प्रतिष्ठा हृदयस्य सर्वे । इंद्रः कर्माक्षितममृतं व्योम । कतं सत्यं दी
क्षिग्यानंविवाचनमंतोवाचोविभुः सर्वस्मादुत्तरं ज्योतिरूधरप्रतिवादः पूर्वं सर्वे वाक्पराग्वाक्सप्रस
लिलंप्येरूपिन्वति । चक्षुः श्रोत्रं प्राणः सत्यसम्मितं वाक्प्रभृतं मनसा विभृतं हृदयोग्रं ब्राह्मणाभृ
तमन्नभृभेवर्षपवित्रं गोभर्गंपृथिव्युपरं वरुणं वैप्यितमंतपस्तन्विंद्रज्येष्ठं सहस्रपारमयुताक्ष
रमम्रुतंदुहानं । एतास्तउक्थ्यभृतय एता वाचो विभृतयः । ताभिर्मद्रूहपुक्ष्वामतस्याश्रियंमहीम्
प्रजापतिरिदंब्रह्मवेदानां संस्रजे रसं म्रातेनाहं विश्वमाप्यासं सर्वान्कामांदुहामहतः भूर्भुवः स्वश्छं
दो वेदोसि । ब्रह्मप्रजां मे पुक्ष्व । आयुः प्राणं मे धुक्ष्व । पशून्विरांमे धुक्ष्व । श्रियं यशो मे धुक्ष्वा लो
कंब्रह्मवर्चसमभयं । यज्ञसमृद्धिं मे धुक्ष्वेति वाचयत्यध्वर्युमबुद्धेचेदस्यभवत्योमुक्थशाय

चैत्यर्कं देवतास्वर्का आस्तोभतिश्रुतोमुवासइंद्रः उपप्रक्षेमधुमतिक्षियंतः पुष्यंतोरयिंधीमहेत
दा मिंद्रा विश्वलोवन्विश्वलो न आभरयंत्वाशविष्ठमीमहे । सस्रुप्रणीतेन्वतमस्वराळसि मंहिष्ठावाज
सातये । तंत्वेकईत्रिषिसनादमृक्तओजसा । विश्वस्य प्रस्तोभविद्वान्पुरावायदिवेहासन्नूनं । इष
न्नोमित्रावरुणा कत्तनिळांपीवरीमिषंकृणुहीनइंद्रा । त्वां पदं मघंरयिषणिनसोमोअब्रतंदिनोति
नस्पृशाद्रयिः । एषब्रह्मेतितिस्रआ पूर्वस्माइत्येकाम्रूदंहायद्यावानेति धाय्या सूदंदोहाः ॥२॥ गा दो दा
यत्रीत्वाचारीतिर्महां इंद्रोय ओजसेतितिस्रउत्तमाउद्धरतिपुरोळांनोअंधसइतितिस्रइंद्र
सोमपाएकइत्येतस्यश्रुतीनांतिस्रउत्तमाउद्धरति तासांस्वादवः सोमा आयाहीत्येतामुद्धृत्य
नत्वन्यंबक्राकरमित्येतां प्रत्यवदध्यातिउज्ञानोनुराततकतुरित्येकापुरुहूतं पुरुष्टुतमितितिरो
षउद्देदभिश्रुतामध्यमित्यत्तमामुद्धरतिप्रकृतान्यूजीषिणआद्यायेअग्निमिंधुतआतून
इंद्रक्षुमंतमितितिस्रस्तेस्रूदंदोहाः ॥३॥ बार्हतीत्वचारीतिर्माचिदन्यद्विशंसतेत्येकयौत्रिंशासिबा न१

जसोमस्येतीज्यायेसंप्रेषितोयेयजामहइत्यागूर्य नित्येवयजतिव्यवान्येवानुवषट्करोत्यग्नेवषट्कार
नुमंत्रणमाहरत्यध्वर्युरुक्थपात्रमतिग्राह्यांश्चमसांश्चभक्षंप्रतिख्यापहोताप्राङ्प्रख्यादवरोह्य
येतंप्रेंखंप्रत्यंचमववभ्रंतियथात्रांसितारंभक्षयिष्यंतंनोपहनिष्यसीतिप्रेंखस्यपश्चायतनआ
सीनोहोताभक्षयत्यथेतदुक्थपात्रंहोतोपस्पृष्टेनजपेनभक्षयति। वाग्देवीसोमस्यतृप्यतुसो
मोमेराजायुःप्राणायवर्षतु। समेप्राणःसर्वमायुर्दुहामहदित्यंतमाद्याभिप्लविकात्तृतीयसवनमन्वे
ष्वदेवान्निविद्धानादस्यवामस्यपलितस्यहोतुरितिसलिलस्यदैर्घतमसएकचत्वारिंशतमानो
भद्रीयंचतस्यस्थानएकाहिकोवैश्वदेवस्यप्रतिपदनुचरौच्यवेतचेयज्ञायज्ञीयमग्नेतवश्रवोव
यइतिषट्स्तोत्रियानुरूपोयदीकांदंभ्वयसीषुचेत्यग्नेवीरन्नाग्निंनस्वक्तिभिरितितावतीनकुरु
पःसंपन्नंमहाव्रतंसंतिष्ठतइदमहरग्निष्टोमोयथाकालमवभृथंप्रेंखंहरेयुःसंदहेयुर्वासीः २
नादीक्षितोमहाव्रतंशंसेन्नानग्नोनपरस्मैनासंवत्सरइत्येकेकामंपित्रेवाचार्यायवाशंसेदा
त्मनोहैवास्यतद्भक्तंभवतिहोतृत्वास्त्विषूक्थस्यायजसोमस्येत्येकप्रैषःसनाराशंसेघनाराशंसेषुवा

होत्रकाणामुक्थ्यन्नायजन्सोमानामिति तदिदमहर्नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने नो
३५ वासंवत्स[illegible]रवासिने नाब्रह्मचारिणे नासब्रह्मचारिणे नो एवासब्रह्मचारिणे नानभिप्रायै
तदेतन्नभूयः सकृद्दनाद्विर्ग्दनाद्वादेयेव एक एकस्मै प्रब्रूयादिति ह स्माह जातूकर्ण्यो नवके
च न तती यद्भुक्ति न तिष्ठंस्तिष्ठते न व्रजन्व्रजते न शयानः शयानाय नोपर्यासीन उपर्यासीनाया
ध एवासीनो ध आसीनाय नावष्टब्धो न प्रतिस्तब्धो नातिवीतो नांके कृत्वोर्ध्वज्ञुर्न पश्चितो
नधीयीत न मांसं भुक्त्वा न लोहितं दृष्ट्वा न गतासुं नाव्रत्यमाक्रम्य नाक्त्वा नाभ्यज्य नोन्मर्दनं कार
यित्वा न नापितेन कारयित्वा न स्नात्वा न वर्णकेनानुलिप्य न स्रजमपिनह्य न स्त्रियमुपगम्य
नोल्लिख्य नावलिख्य नेदमेकस्मिन्नहनि समापयेदिति ह स्माह जातूकर्ण्यः समापयेदिति
गालवोपदन्यधा तत्त्वचारीति शिष्यः समापयेदेवेत्याग्निवेश्यायनो न्यमन्यस्मिन्द्रोऽत्रामयमानङ् ३५
त्तिपत्रेदमधीयीत न तत्रान्यदधीयीत यत्र त्वन्यदधीयीत नेममिदं तत्राधीयीत नेदमनधीय स्नात का
तको भवति यद्यप्यन्यद्बह्वधीयान्नेवेदमनधीयन्स्नातको भवति नास्मादधीताद्वमाद्यद्य

यन्यस्मात्प्रमाद्येन्नेवास्मात्प्रमाद्येन्नोएवास्मात्प्रमाद्येदस्माच्चेन्नप्रमाद्येदलमात्मैइतिविद्यादलंस
त्यंविद्यान्नेदंविदन्निदंविद्यासमुद्दिष्टोन्नसदृभुंजीतनसधमादीस्यादथातःस्वाध्यायधर्मंव्याख्यास्या
मउपपुराणेनापीतिकक्षोदकेपूर्वाह्णेनसंभिन्नासुछायास्वपराह्णेनाध्यूढ्वेमेघेपर्ज्जेवर्षेत्रिरात्रं
वैदिकेनाध्यायेनांतरियान्नास्मिन्कथांवदेतनास्यनावोचेनचकीर्त्तयिधिष्ठितिवाएतस्यमह
तोभूतस्यनाममभवतियोस्यैतदेवन्नामवेदब्रह्मभवतिब्रह्मभवति ॥३६॥ इत्यैतरेयकोपनिषत्कृएको
नविंशतितमोध्यायः ॥ पंचारण्यकानिसमाप्तानि ॥ ॥[illegible]कक्षाख्योपनिषत्पुस्तंशाके १५८० वैशा
लिवाहने ॥ दिवाकरेणलेख्याश्रुतथादुर्मुखवत्सरे ॥१॥ द्वषशुक्लद्वितीयायांचित्रायांबुधवासरे ॥ ऐंद्राभिधाने
सुयोगेकौलवेकरणेशुभे ॥२॥ श्रीर्जयतु ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

3/17

इत्यैतरेयोपनिषत्संपूर्णा

१८०

Esaitareyopanishad-
sampurnma

80